

From volume 129-1 (2014) onward, a compilation of book reviews per volume is published as pdf file at www.bmg-nlchr.nl.

Vanaf aflevering 129-1 (2014) wordt een compilatie van de boekbesprekingen per aflevering gepubliceerd als pdf bestand op www.bmg-nlchr.nl.

Bart Ramakers (ed.), ***Understanding Art in Antwerp: Classicising the Popular, Popularising the Classic (1540-1580)*** (Groningen Studies in Cultural Change 45; Leuven: Peeters, 2011, xxv + 342 pp. + 68 illus., ISBN 978 90 429 2613 4).

This volume publishes the thirteen papers, and the seven responses to them, presented at the symposium of the same name held at the University of Groningen in January 2008. The great virtue of the symposium and book is that they bring together studies from multiple disciplines: art history, music history, and literary history (mainly the works of the rhetoricians). The art historical papers represent roughly half of the collection.

The decision to focus upon this period in Antwerp – 1540 to 1580 – is particularly apt for several reasons. First, as the authors emphasize, it represents the initial maturation and consolidation of the city's international preeminence upon the European stage, in the arts but equally in global trade and the ethnic and linguistic cosmopolitanism which resulted from it. Second, at least in art history, this period of sixteenth-century Antwerp art has, until relatively recently, been rather neglected. The traditional preference of art historians leaned toward either the rise of the city's artistic hegemony, in the first decades of the sixteenth century, or toward the generation of Frans Floris and Pieter Bruegel, near its end. Happily, this neglect began to change in publications of the 1990s, when artists of the middle generation became the object of serious scholarly attention. This period of art gained an especially sophisticated model of intellectual engagement and novel interpretation in 1998 with the appearance of Elizabeth Honig's *Painting and the Market in Early Modern Antwerp*. The present volume eloquently demonstrates the maturation of scholarly sophistication since those initial efforts.

The term 'classic' in the title is, appropriately, understood in broad and nuanced terms. It signifies, variously, material from the ancient cultures of Greece and Rome; its adaptations in contemporary, foreign cultures (Italian and French); and even the Bible as an ancient, authoritative text. In general, the classic mode evokes elite, non-native, and often humanistic sources. 'Popular', on the other hand, signifies currents and traditions that are local (Antwerp, Brabant) or indigenously Netherlandish, thereby constituting a vernacular: in style or practice (art and music) or in spoken and written language (Dutch literature).

In her keynote address, Joanna Woodall contextualizes the relevance of these issues. Taking Bruegel's *Tower of Babel* paintings as her departure point, she likens the polyglot linguistic, artistic, and economic culture of Antwerp at mid century to ancient Babel itself, citing, for instance, the publication of Plantin's five-language *Biblia Regia* and the centrality of the Antwerp book-publishing industry in generating vernacular translations in six or more languages. In this Babel-like aspect, as Bart Ramakers stresses in his Introduction, the intermingling and translations of classical and vernacular should be understood in terms of 'exchange, conversation, negotiation and dialogue – in short, as reciprocating movement' (xiv).

David Rijser deconstructs the older, simple-minded opposition of the classical vs. popular by demonstrating that both contemporary Antwerp painting (Floris) and modern Roman painting (Raphael) mixed antique elements with vernacular ones. He advances the provocative thesis that, for Northerners, the invocation of antique and contemporary Italianate elements in their art might be more than simple rivalry with the Italians. Like Guicciardini's 1567 canon of Netherlandish painters, it could be a claim for equivalent Northern legitimacy, even superiority, in relation to Italy. In this connection, Caecilie Weissert discusses Van Mander's praise of Frans Floris's ability at deceptive realism, which the Dutch author likened to the ancient competition between Zeuxis and Parrhasius. Weissert shows that Northerners universally praised this kind of illusionism, so that the 'living pictures' of Floris, Pieter Aertsen and Joachim Beuckelaer surpassed the Italians and matched the ancients of Pliny's account.

In the first paper to examine the role of Netherlandish rhetoricians, Todd M. Richardson argues that Bruegel's use of Italian *historia* as a design strategy in his vernacular peasant paintings is analogous to the way in which contemporary Brabantine rhetoricians were integrating antique and humanist motifs, plus classical rhetorical arguments, into plays derived from Netherlandish folk culture. At mid century, the Antwerp rhetorician Cornelis van Ghistele produced vernacular translations of ancient texts, using language and style faithful to *rederijker* conventions, as Femke Hemelaar demonstrates.

The central figure in this book is the prominent rhetorician and publisher, and organizer of the famous 1561 Antwerp *Landjuweel*, Willem van Haecht (not to be confused with Willem van Haecht II, the seventeenth-century Antwerp picture-gallery painter). He is the subject of four papers plus additional responses. Yvonne Bleyerveld's study of eight prints published by Van Haecht stresses their Lutheran moral themes, both in the allegories and the religious works, and their likely allusions to actual events of the time. Anke van Herk interprets Van Haecht's play, *Cephalus and Procris*, as an exemplum of ideal Erasmian marriage, thereby fulfilling Erasmus's call to use classical stories for didactic purposes. Like other Flemish humanists, Van Haecht believed that knowledge and use of antique culture would improve the new vernacular literature of the time. In the 1560s, Van Haecht wrote three Apostle plays dramatizing the Acts of the Apostles, in which, according to Bart Ramakers, he presented Paul as the ideal rhetorician – 'an example of

how the art of rhetoric in its contemporary manifestation [...] should be practiced and to what end' (230).

Van Haecht's publishing foray into the field of music is addressed by Jan R. Luth, focusing on the metrical psalter he produced for the Antwerp Lutheran church in order to correct versification problems in the older editions. Herbert Meeus emphasizes the international esteem in which psalters were held by Protestant congregations, leading to the suggestion that Van Haecht was deliberately asserting his literary stature. Meeus makes a similar claim for the vernacular songs of the Antwerp composer, Tielman Susato, studied here by Louis Peter Grijp. In Susato's eleven music books, published over the course of as many years, Grijp shows that he sought to establish Dutch songs as the equal of Latin, Italian and French songs. In addition to writing in the vernacular, Susato incorporated elements of rhetoricians' poetry and composed the music in four-part polyphonic form, the standard mode then in use for elite, foreign songs.

This book assembles a superb collection of individual studies, distinguished by their insight, multivalence, and originality. From this standpoint, as well as from the several disciplines embraced by it, this volume has much to offer a broad scholarly audience. Bart Ramakers is to be congratulated for his exceptional work in organizing the symposium and editing this volume. This gathering of sophisticated scholarly studies provides every reason to believe that these high standards will continue to evolve, and that future contributions will add even greater definition to our understanding of the sister arts in Antwerp at mid century.

Dan Ewing, Barry University

Markus Vink, *Mission to Madurai: Dutch Embassies to the Nayaka Court of Madurai in the Seventeenth Century* (Dutch Sources on South Asia c. 1600-1825, 4; New Dehli: Manohar Books, 2012, 649 pp., ISBN 978 81 7304 931 6).

‘Court journeys represent the most spectacular sub-genre in Western travel literature and the history of cross-cultural interaction’ luidt de eerste zin van het voorwoord van deze vuistdikke publicatie. En inderdaad, ambtelijke verslagen van gezantschapsreizen naar, in dit geval, Indiase hoven confronteren de lezer op onverwachte en heel directe wijze met de actualiteit van eeuwen terug – een beter middel om te landen te midden van oorlog, politieke touwtrekken, diplomatiek geharrewar is nauwelijks denkbaar. Dit vierde deel van ‘Dutch Sources on South Asia’ geeft daar goede voorbeelden van. Het bijzondere van deze serie is dat naast de transcripties van de oorspronkelijke Nederlandse tekst ook de bronnen in Engelse vertalingen beschikbaar worden gesteld. Een ander project van tweetalige uitgaven is de langlopende serie *Memoirs* (‘Memories van overgave’ door gouverneurs en commandeurs van Ceylon aan hun respectievelijke opvolgers), begonnen in 1905. De meest recente uitgave dateert van 2009. Het zou fantastisch zijn wanneer buitenlandse onderzoekers zich door dergelijke publicaties laten verleiden naar één van onze universiteiten te komen en hier het Nederlands als brontaal eigen te maken. In dit verband mogen de succesvolle programma’s genoemd worden waardoor sinds 2000 vele tientallen studenten uit Azië aan de Universiteit Leiden zijn opgeleid om de rijke bronnen in het VOC-archief zélf te bestuderen (Tanap, Encompass, Cosmopolis) en daardoor met behulp van deze *Fundgrube* in het Nationaal Archief de bronnen uit hun landen van herkomst aan te vullen.

De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) had in 1658 de Zuidindische havenplaats Tuticorin (nu Toothukudi) op de Portugezen veroverd, in hetzelfde jaar dat de Compagnie hun concurrenten definitief uit Ceylon (Sri Lanka) hadden verdreven. Om praktische redenen viel de nieuwe aanwinst onder het gezag van de Nederlandse gouverneur in Colombo en niet onder het gouvernement in Pulicat. Om de handelsdoelen te realiseren was het essentieel een goede relatie op te bouwen met de Naik van het vorstendom Madurai, want zonder zijn toestemming kon de VOC-post in Tuticorin geen katoenen stoffen en garens inzamelen.

Het eerste verslag van 1668 betreft de mislukte hofreis van Hendrik Adriaan van Rheede tot Drakenstein (1637-1691) naar het hof van Chokkanatha Nayaka (regering 1662-1677) in Tiruchirappalli (tegenwoordig doorgaans aangeduid met de afkorting Trichy). Van Rheede vertrok op 17 februari en reisde via de drie jaar daarvoor verlaten hoofdstad Madurai. De beroemde Minakshitempel daar heeft hij niet gezien en ook het enorme paleis gebouwd door Thirumalai Nayak werd niet bezocht, het verslag beperkt zich tot een algemeen verslag van Madurai en de vermelding dat er 'veel tempels' waren. Onverrichterzake vertrok de gezant op 5 mei van zijn tijdelijke residentie in de buurt van de hoofdstad om na drie maanden afwezigheid op 16 mei terug te keren in Tuticorin.

Van de eigenlijke hofreis in 1677 van Adolff Bassingh (ca.1645-1683) geven een aantal bewaard gebleven brieven en 'extracten' van het journaal een beperkte indruk, want het journaal zelf is verloren gegaan. Gelukkig heeft wel de uitvoerige instructie de tijd overleefd, zodat we precies weten waaraan Bassingh zich moest houden om de brief van de Compagnie aan de vorst overhandigd te krijgen en wat hij vervolgens moest doen om een gunstig antwoord bij de afscheidsaudiëntie mee te krijgen. Omdat het vorstendom verwickeld was in een oorlog, werd Bassingh gemaand zijn ogen goed de kost te geven en uit te zoeken welke partijen bij het conflict betrokken waren en hoe het met de oorlogshandelingen was gesteld. De factiestrijd in de hoofdstad leidde tot het gedwongen aftreden van Chokkanatha Nayaka. Het was duidelijk dat de Compagnie in die onzekere toestand niets voor elkaar zou krijgen en daarom moest Bassingh eind december zijn missie afbreken – ook zijn reis van bijna vier maanden was mislukt. De betekenis van Bassingh ligt echter in zijn zeer uitvoerige beschrijving van het vorstendom, dat eerder al integraal was opgenomen in *Nieuw en Oost-Indiën* van François Valentijn (1724-1726), maar nu ook in het Engels beschikbaar is gesteld.

De laatste expeditie in deze publicatie betreft de hofreis in 1689 onder leiding van Nicolaes Welter (ca.1645-1708). Het verslag van zijn tocht, begonnen op 15 juni en geëindigd op 9 september, is misschien wel de meest interessante onderneming van de drie. We leren veel over het land en zijn inwoners. Na op 6 juli in de buurt van de hoofdstad aangekomen te zijn, kreeg Welter op 18 juli heel kort de Naik te spreken. In de instructie aan Welter vinden we een uitvoerige lijst van de geschenken voor de vorst, aangevoerd door 'een schoon getande eliphant', een dito 'schoon Persiaens paert' en twee mooie 'Bengaelse civetkaters'. Behalve fraaie stoffen, specerijen, sandelhout en rozenwater worden diverse rariteiten vermeld: een bijzonder mes, een kompas, een 'brandglas', twee verrekijsers, vier Japanse waaiers en zes spiegels. Interessant zijn ook de lijstjes met fraaie presenten voor de verschillende hofdignitarissen die gunstig moesten worden gestemd, want zonder hun voorspraak zou het stellig niet tot een audiëntie komen. Voor de jonge vorst Rangakrishna Muthu Virappa Nayaka (hij was 22 toen hij later in 1689 overleed) was dat allemaal niet genoeg: hij liet zijn oog vallen op de siersabel van Welter, die zich deze met portepée en al liet afnemen. Een maand later volgde een tweede, korte ontmoeting, maar hij werd niet in staat gesteld de meegenomen brief toe te lichten. Steeds opnieuw kreeg hij beloftes van een spoedige

ontvangst, maar het bleef lang bij loze beloften van ‘morgen...’. Op 22 augustus werd hij ontvangen voor de afscheidsaudiëntie; verrassend genoeg kreeg hij te horen dat aan alle verzoeken tegemoet was gekomen en zo kon hij, zonder ook maar een officiële aanspraak te hebben gedaan de volgende dag aan de thuisreis beginnen. Het verslag geeft de prachtigste details, zoals de vermelding dat op een bepaalde weg zo veel scherpe stenen lagen dat een oude wond aan een van de poten van de meegevoerde olifant weer open ging (3 juli 1689). Gelukkig waren ze toen de hoofdstad al aardig genaderd; om de pijn te verzachten kreeg het beest arak te drinken!

Een korte bespreking kan nauwelijks recht doen aan de boeiende documenten die ons in deze publicatie worden voorgelegd. Het is zeker de moeite waard om deze documenten zelf te lezen, en ik kan me voorstellen dat ook degenen die Nederlands kunnen lezen plezier zullen hebben van de vaak makkelijker te volgen Engelse vertalingen. Maar de in het onderwerp geïnteresseerde lezer moet zich wel schrap zetten. De inleiding van 88 bladzijden is nu niet bepaald een goede hulp om het lezen van de documenten te vergemakkelijken. Nieuw getekende kaartjes met de verschillende marsroutes zal de lezer hier vruchteloos zoeken. Ook korte samenvattingen van de reizen met de belangrijkste evenementen, ontmoetingen en zienswijzen worden hierin niet gegeven. De inleiding is meer een showroom van de indrukwekkende kennis van de editor, en men kan zich afvragen of de lezer niet gefrustreerd raakt van de overdonderende stortvloed aan noten en historiografische uitweidingen. Heel knap en heel geleerd, maar voor veel lezers zal het aanbod van zoveel nieuwe kennis niet eenvoudig te verwerken zijn. Is deze informatie wel allemaal nodig? Het lijkt een beetje te veel van het goede. Misschien zou ook de redactie van deze serie nog eens een blik moeten slaan op de voor de bestudering van India relevante delen van de Werken van de Linschoten-Vereeniging. Ik denk hierbij aan deel 81, *De geschriften van Francisco Pelsaert over Mughal Indië, 1627 - Kroniek en Remonstrantie*, in 1979 bezorgd door D.H.A. Kolff en H.W. van Santen, maar ook andere delen kunnen tot voorbeeld strekken (bijvoorbeeld de delen 31, 41, 45, 63-64).

Lodewijk Wagenaar, Amsterdam

Samuël Kruizinga, **Overlegeconomie in oorlogstijd. De Nederlandsche Overzee**

Trustmaatschappij en de Eerste Wereldoorlog (Zutphen: Walburg Pers, 2012, 404 pp., ISBN 978 90 5730 863 5).

Het katholieke Kamerlid P.J.M. Aalberse beschreef in zijn dagboek de angst in de Kamer toen in 1914 de oorlog uitbrak: ‘nu ’t ultimatum aan België gezonden was, werd het ook voor ons land spoedig verwacht. En wat dan? Toegeven mocht niet’. In zo’n geval moest Nederland vechten en zich laten meesleuren in een bloedige oorlog. Duitsland had evenwel goede redenen zijn buurland buiten schot te houden. Via Nederland werden immers essentiële grondstoffen en voedingswaren aangevoerd. Volgens de Akte van Mannheim (1868) die het verkeer op de Rijn regelde, mocht Nederland die doorvoer geen strobreed in de weg leggen. Aangezien aan Duitse kant werd verwacht dat hun doortocht door België het excuus zou zijn dat Londen nodig had om Frankrijk te steunen, was Berlijn ervan overtuigd dat de Britten de Nederlandse neutraliteit ook zouden respecteren. Het kon ten slotte niet wegens de schending van de neutraliteit van het ene kleine land in de oorlog stappen, om vervolgens het andere kleine land binnen te vallen. Aalberse beëindigde zijn aantekening van die dag dan ook met de woorden: ‘Engeland wil den doorvoer naar Duitschland verhinderen; Duitschland staat op zijn recht, bij de Rijnvaartakte door ons erkend. Zoo zitten we tusschen twee vuren! Geve God dat ons land voor dezen wreeden oorlog bespaard blijve. Wel is ook thans de schade enorm groot, maar wat is de geldelijke schade tegen de hevige ellende van een land in oorlog?’

De Duitse hoop dat Nederland zijn doorvoerfunctie zou blijven vervullen, werd versterkt door de Declaratie van Londen, een overeenkomst uit 1909 die de handel in oorlogstijd regelde. Daarin was bepaald dat absolute contrabande – goederen uitsluitend voor militair gebruik – in beslag mocht worden genomen. Goederen die eventueel voor militaire doeleinden konden worden gebruikt, mochten slechts worden geconfisqueerd als bewezen was dat ze bestemd waren voor de vijandelijke strijdkrachten, dit ter beoordeling van een internationaal Hof. De handel in alle overige goederen bleef vrij. Indien de mogendheden zich aan deze regels hadden gehouden, waren de gevolgen van de oorlog voor Nederland veel minder ernstig geweest. Niet alleen was de Declaratie echter niet geratificeerd, ook ging deze uit van een ander soort oorlog. De oorlog was niet slechts langduriger dan verwacht, maar werd bovendien een uitputtingsslag waarin

de voortgang van de productie ten behoeve van het front bepalend werd. Het feit dat al na enige weken gespecialiseerde arbeiders naar huis werden gestuurd omdat hun werk daar van meer nut was dan in de loopgraaf, laat zien dat de oorlogvoering veranderde. De productie van het thuisfront speelde een steeds grotere rol. Essentieel werden het opvoeren van de productie, het toespitsen daarvan op de oorlogvoering, en het schade toebrengen aan de productie van de vijand. De blokkade was dan ook niet tegen te houden door een verdrag.

Zowel de Britse marine als de regering meenden aanvankelijk niettemin dat zij zich min of meer aan de Londense Declaratie moesten houden. Al snel leek de oorlog voor de geallieerden evenwel een fatale wending te nemen. Hoopgevend was slechts dat krijgsgevangenen Duitsers honger leden. Het wekte de indruk dat de Duitse voedselsituatie kritiek was en dat het afsnijden van de aanvoer beslissend kon zijn. Vandaar dat Londen stappen nam die uiteindelijk de Declaratie reduceerde tot een vodge papier. In zijn proefschrift, waarvan dit de handelseditie is, wijst Samuël Kruizinga dit aan als het begin van een blokkade die Nederland in de spagaat zou dwingen. Aan de ene kant eiste Duitsland dat de aanvoer doorging, aan de andere kant sloot Groot-Brittannië zijn blokkade. Londen was er wel niet op uit Nederland te treffen, maar het wilde toch ten minste de garantie dat aangevoerde goederen niet aan Duitsland ten goede zouden komen. Van een regeringsgarantie kon evenwel geen sprake zijn. Berlijn zou zo'n stap immers niet slechts beschouwen als een schending van de Akte van Mannheim, maar zelfs van de neutraliteit. De oplossing was de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij, NOT, een privaatrechtelijke organisatie van bankiers en reders die de Britten beloofden dat goederen die via deze organisatie werden aangevoerd niet in Duitse handen zouden vallen. Door slechts NOT-goederen door te laten, kreeg Londen de gewenste garantie, terwijl Den Haag zijn handen in onschuld kon wassen. De regulering van de handel, de onderhandelingen met de Britten over hoe de garanties waar te maken en hoe om te gaan met de steeds stringenter blokkade, de consequenties voor de positie van de regering en de relatie tussen de regering en de NOT worden door Kruizinga uittrenturen beschreven, evenals de spanning tussen de overwegend Britsgezinde NOT en enige Duitsgezinde ministers.

Kruizinga begint zijn werk met de vaststelling dat er over de NOT nog maar één boek is geschreven, het gedenkboek uit 1935 van Charlotte van Manen. Hij kenschetst dit als een eenzijdige, kritiekloze verheerlijking van het NOT-bestuur. Er is echter veel meer over de NOT gepubliceerd, hoewel niet in afzonderlijke studies in boekvorm. Uit studies over Nederland in de Eerste Wereldoorlog was het meeste over de NOT wel bekend. Van een nieuw boek mag geëist worden dat de auteur met een nieuwe visie komt of de organisatie in een bredere context plaatst. Na de weergave van de stand van het onderzoek waarin alleen de studie van Van Manen ter sprake komt, geeft Kruizinga echter een traditionele, gedetailleerde, chronologische beschrijving van de maatregelen die de belligerenten namen om elkaars handel te belemmeren, de pogingen van de NOT om de Nederlandse handel doorgang te laten vinden, de stappen van verschillende

ministers die dit doorkruisten en de diplomatieke strubbelingen die hierdoor ontstonden. Gesuggereerd wordt hier en daar dat enige NOT-bestuurders daarbij een wel erg scherp oog hadden voor hun eigen bedrijfsbelangen, maar het blijft onduidelijk welke gevolgen dat had voor hun politiek, en hun relaties met ministers, Londen of Berlijn. Beschreven wordt bijvoorbeeld hoe landbouwminister Posthuma en de NOT in de clinch lagen, maar nergens wordt expliciet gemaakt in hoeverre dat veroorzaakt werd door belangentegenstellingen tussen de bankiers en Indische handelaren in het NOT-bestuur en de landbouwsector. In economisch-historisch opzicht schiet deze studie dan ook duidelijk te kort. Zo beweert de auteur dat het nationaal inkomen tussen 1913 en 1916 met bijna 50 procent groeide (249), daarbij vergetend dat de cijfers die hij gebruikt niet zijn gecorrigeerd voor de oorlogsinflatie.

De NOT, de verhoudingen in Nederland en van Nederland met de geallieerden worden in Kruizinga's studie zonder veel context neergezet en ook aan de redenen waarom de geallieerden de Duitse handel steeds verder afknepen, wordt weinig aandacht besteed. Voor degenen die van detail-beschrijvingen houden van politieke ruzies en conflictjes, of die willen weten bij wie het idee van de NOT nu precies zijn oorsprong vond, valt er wel wat nieuws te vinden, maar het zijn dit soort details die dit veelal in rammelend Nederlands gestelde werk moeten dragen.

Hein A.M. Klemann, Erasmus Universiteit Rotterdam

Hugh Dunthorne, Michael Wintle, ***The Historical Imagination in Nineteenth-century Britain and the Low Countries*** (National Cultivation of Culture 5; Leiden, Boston: Brill, 2013, 268 pp., ISBN 978 90 04 23379 9).

Deze bundel vormt het vijfde deel in de serie *National Cultivation of Culture*, waarin processen van natievorming in het negentiende-eeuwse Europa vanuit een cultureel perspectief worden geanalyseerd. Thema's als de verbeelding van de middeleeuwen, de 'uitvinding' van Luxemburg als natie en de publieke verspreiding van historische kennis via culturele media stonden eerder centraal.

Dit nieuwste deel bevat tien artikelen over de rol van de historische verbeelding in Engeland, België en Nederland. De combinatie van juist die landen is het gevolg van het feit dat dit boek de neerslag vormt van het zeventiende symposium van de Anglo-Dutch Historical Society, dat in 2009 in Sheffield werd gehouden. De bundel opent met een eerbetoon aan de Britse historicus Ken Haley (1920-1997), die aan de wieg van de Anglo-Dutch conferenties stond. Daarna volgt een inleiding van Michael Wintle, waarin hij benadrukt hoe belangrijk de verbeelding van het verleden in het negentiende-eeuwse nationalisme was. Via de historische verbeelding kreeg de natie immers een concrete gestalte in de literatuur, de historiografie en de schilderkunst. Doel van dit boek is de complexiteit van dat proces te laten zien: het verliep niet langs keurig, afgebakende nationale grenzen, maar er was sprake van een continue wisselwerking tussen rivaliserende groepen die zich het verleden toe-eigenden. Zoals Wintle het treffend stelt: 'a straightforward association between national feelings and identity on the one hand, and the historical imagination on the other, is evidently not on the cards. The interaction of the nineteenth century with its imagined past was far richer and more complex' (17).

Verreweg de meeste aandacht gaat uit naar de visuele kunsten: maar liefst vier bijdragen hebben een kunsthistorische invalshoek. Daarbij springt de diversiteit in onderwerpen en benaderingen in het oog. Zo behandelt Ellinoor Bergvelt de (geringe) representatie van de koloniën in de Nederlandse kunstmusea, terwijl Jenny Graham zich op de verering van Belgische kunstenaars richt. Deze was vaak stedelijk ingebed, zoals de cultus rondom de gebroeders Van Eyck laat zien. Tom Verschaffel en Saartje Vanden Borre bespreken de wijze waarop het historische besef van Belgische immigranten in

Noord-Frankrijk vorm kreeg. Hugh Dunthorne biedt een indrukwekkend overzicht van de op- en ondergang van de historieschilderkunst als genre in Engeland en de Lage Landen.

Een hechte eenheid vormt de bundel niet, en maar heel zelden komt de relatie tussen Engeland en de Lage Landen ter sprake. Dat doet echter niets af aan de kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen. Zeer boeiend zijn bijvoorbeeld de artikelen van Marnix Beyen en Joep Leerssen. De eerste hanteert een taalkundige benadering en analyseert het zelfreferentiële woordgebruik in twee Belgische en twee Nederlandse geschiedkundige werken uit de jaren 1840-1850: hoe fungeren woorden als 'België', 'Belgen', 'volk', 'vaderland' en 'Nederland' in deze teksten? De conclusie luidt dat het taalgebruik in deze geschriften grotere historische processen weerspiegelt: de Nederlandse geschiedschrijvers (Jacob van Lennep en Guillaume Groen van Prinsterer) schotelden hun lezers een veel homogener en actiever beeld voor dan hun Belgische collega's (Théodore Juste en Henri-Guillaume Moke).

Joep Leerssen behandelt een soortgelijke thematiek, maar dan vanuit het literaire perspectief. Pogingen om een gemeenschappelijke herinneringscultuur te creëren in het Verenigd Koninkrijk (1815-1830) liepen op niets uit. Na de Belgische Afscheiding creëerde elke natie haar eigen verleden met bijbehorende heldenverhalen. Aan Belgische zijde leidde dit al snel tot een gespleten beeld, omdat het uiteenviel in een Belgisch, Vlaams en Waals zelfbeeld. De literatuur laat zien hoe deze verschillende 'mnemonic cultures' gestalte kregen. Opnieuw is er ruime aandacht voor Moke, maar dan als auteur van historische romans.

De historische en literaire invalshoek vullen elkaar zo prachtig aan. Uit de bijdrage van Niek van Sas blijkt eveneens hoezeer de literatuur en geschiedenis in elkaars verlengde liggen. Hij bespreekt drie totaal verschillende werken, namelijk *Paul's Letters to his Kinsfolk* (1816) van Walter Scott, *Tafereelen uit de geschiedenis des vaderlands tot nut van groot en klein* (1854) van Jacob van Lennep en *Bruges-la-Morte* (1892) van Georges Rodenbach (1892). Op het eerste oog hebben deze werken weinig met elkaar te maken: ze zijn in een ander tijdsgewricht ontstaan en vanuit verschillende nationale perspectieven geschreven. De auteurs begaven zich echter allemaal op het grensvlak tussen fictie en geschiedschrijving. Hun werken bieden dan ook waardevolle inzichten in oorlogservaringen, de omgang met het nationale verleden en de klemmende ervaring van de moderniteit. Om die reden pleit Niek van Sas voor een herwaardering van fictie als historische bron, zowel in het verleden als het heden. Het is een verfrissende en overtuigende stelling, die de traditionele disciplinegrenzen ter discussie stelt. Precies in die open houding schuilt de kracht van deze bundel: de veelheid aan benaderingen nodigt onderzoekers uit om nieuwe paden in het nationalisme-onderzoek te betreden.

Lotte Jensen, Radboud Universiteit Nijmegen

Astrid Stilma, ***A King Translated: The Writings of King James VI & I and their Interpretation in the Low Countries, 1593-1603*** (Farnham: Ashgate, 2012, 324 pp., ISBN 978 0 7546 6188 7).

‘The wisest fool in Christendom’. This is how King James VI & I (1567-1625) of Scotland and England has often been described. Born in 1566 to the Catholic Mary Queen of Scots, he was raised a protestant in Reformation-torn Scotland. She abdicated in his favour when he was just one year old, making him one of the youngest kings to ever have reigned. Several regents ruled in his place during his minority, while James was educated by his tutors, the most famous and notorious of whom was George Buchanan, a gifted humanist scholar and historian. James grew up to be a learned man. He was a competent poet and author, and gained European-wide fame for his writings. He also took an active interest in church affairs and theological issues. Best known for the King James’ Bible which is still in use in Britain and elsewhere today, he also penned his own works and is well-known for his absolutist notions of kingship. As Elizabeth I of England’s successor, he was the first British king and his ideas on how to unite his two kingdoms in a ‘union of love’ still bear relevance today, as the United Kingdom faces a challenge in the shape of the referendum on Scottish independence in the Autumn of 2014.

James not only concerned himself with the political and religious affairs of his own kingdoms, he also played a role of importance on the European stage, and across the Atlantic. He saw himself as a European player with a particular role, namely that of peacemaker-king. When he succeeded his relative, Elizabeth I, Protestant Europe had high expectations of the new King and few more so than the rebels in the Dutch Republic who had spent years trying to convince the English Queen to support them in their fight against Spain. Jubilation and anticipation soon turned to bitter disappointment, however, when James decided to make peace with Spain. Despite strong Orange-Stuart connections – James’ eldest son Prince Henry upheld a close friendship with Maurice of Orange and his daughter Elizabeth married Frederick, the Elector Palatine and a nephew of William the Silent – the Peace came as a blow and James’ popularity plummeted. Even his personal interests in the Synod of Dordt a decade and a half later, could not restore the popular perception. This perhaps explains why, in the Netherlands, James and his writings have received relatively little attention from historians. In her impressively

researched book, based on her PhD thesis, Astrid Stilma addresses this historiographical gap and offers a well written analysis of the translation and reception of four of James' writings in the Low Countries.

From the 1580s onwards, as Stilma explains, James' works made an appearance across Europe and soon after his succession to the English throne, Dutch translations appeared of the poem *The Battle of Lepanto*, which had already appeared in a Dutch translation in 1593; the tract on kingship *Basilikon Doron*; the theological *Meditations* and the *Daemonologie*, the King's famous contribution to the subject of witchcraft. In six chapters, Stilma analyses both the historical context, the translations themselves and the reception they received across the Channel. Chapter I paints a detailed picture of the printers and others involved in the translations. For historians of British-Dutch relations, it is useful as a stand alone chapter. It provides a good insight into an early modern world which still owed a great deal to the medieval North Sea culture on the one hand and to the close, and often unofficially sanctioned, cooperation between the British Isles and the Dutch provinces, on the other. Chapter II deals with early modern translation and will appeal most to literary scholars, and the remaining four chapters each address one of James' works. Stilma provides both historical and literary context and provides an analysis of the original texts, as well as of their translation. Most of these were done in the Dutch capital by the so-called 'Amsterdam group' of printers, who were largely faithful in their translation, bar the occasional idiomatic error, but who nevertheless made 'their presence felt in the translations themselves by leaving signs of what was on their minds' (273). The Dutch context of the revolt against Spain is clearly present in the texts' accompanying verses and sonnets. They provide commentaries on the true nature of kingship (*Basilikon Doron*) or interpret the works in a Dutch context (*The Battle of Lepanto* reflects the victory of the city of Vlissingen in withstanding the Spanish). Moreover, there appears to have been an indirect interplay between translators and King: upon his English succession, the latter saw in James a hero of international Protestantism, who would surely support his Dutch co-religionists, while James certainly tried to fashion himself as both a Protestant and a European King and peacemaker. Perhaps predictably, James' translations had little impact beyond their appearance in the year of hope, 1603, although Stilma has found an afterlife of sorts. It would have been interesting to hear whether the later Dutch Stuarts, Willem II and his wife and their son, the King-Stadholder William III, ever read James' works but this can hardly be held against the author.

If I have one criticism, it is that Stilma at times is a little too reliant perhaps on other theorists, in particular the work of the late Kevin Sharpe. She appears more at ease with the translatory aspects than with the historical analysis; a slight lack of confidence perhaps which, to this reader, seems wholly unjustified. Her book straddles the divide between the literary and historical subjects very successfully and I recommend it to all scholars interested in James VI & I and his world.

Esther Mijers, University of Reading

Tonio Andrade, *Lost Colony: The Untold Story of China's first Great Victory over the West* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2011, xv + 431 pp., ISBN 978 0 691 14455 9).

To start with the verdict: this monograph is a triumph of narrative brilliance *and* academic depth at the same time, appealing to the casual non-academic reader as well. *Lost Colony* takes us back to the seventeenth century and narrates the rise of a powerful Chinese pirate organization in the province of Fujian and its eventual war with the Dutch East India Company (VOC) over the possession of Taiwan. Literally book-ending the narrative is an old, but still hotly contested debate: what are the roots of Europe's eventual rise to world hegemony and where should we situate the start of this phenomenon in time? Andrade chooses to approach this question from a military perspective. On the side of the scholars who claim early modern Europe possessed initial advantages vis-à-vis the rest of the world, the Military Revolution Theory has long held sway. Its assumption is that the introduction of gunpowder weapons in European warfare sparked a revolution in military affairs in the sixteenth century, which to a large extent explains the West's rise over the rest in succeeding centuries. The adoption of gunpowder weapons led to the creation of new types of fortresses and warships. Armies had to be meticulously drilled and disciplined in order to make the most of the cumbersome firearms and their low rate of fire. What Andrade sets out to do is add new perspectives to the debate by looking at one of the biggest defeats of a European military force by a non-European one.

The seventeenth century, Tonio Andrade notes, was one witnessing an unusual amount of natural catastrophes and calamities on a global scale. In Ming China (1368-1644) they contributed to internal unrest and rebellion. Whilst the Ming were preoccupied with this problem *and* the bellicose Manchus in the northeast, it could no longer control the coastal frontier as well as it had in the past, leading to an upsurge in piracy and smuggling. This especially happened in Fujian province where too little agricultural land had to feed too many mouths, and thus employment as pirate-cum-merchant was appealing. In this context the Zheng organization emerged in the 1620s, which, unlike most other pirate coalitions, proved to be more durable, lasting as it did until 1683. A couple of years after the fall of the Ming dynasty Zheng Chenggong (1624-1662), also known as Koxinga, acted on his loyalty to the Ming and rallied most of the Zheng organization to his side, aiming to overthrow Manchu rule in China. Tonio Andrade thinks this stress on loyalty to the Ming might be due to his inculcation with Japanese *bushido* warrior virtues during his youth

spent with his Japanese mother's family. By 1661 Koxinga was hard pressed by the Manchus and Zheng Chenggong's eye fell on Taiwan as a new base of operations. In order for that to happen, the Dutch VOC presence had to go resulting in the conflict that is the central focus of the book.

Tonio Andrade combines a solid grasp of the Chinese written sources with the command of various European languages. Andrade's narrative bristles with colourful anecdotes throughout, drawn from diverse sources such as diaries held by the Dutch governor of Taiwan, records of Zheng Chenggong's private chronicler Yang Ying, memoirs of a German mercenary VOC soldier and Chinese regional histories. After a nuanced and detailed argument he concludes that the Military Revolution Theory has merit, nuancing his previous revisionist scepticism. The Dutch had fortified Taiwan with a trace italienne fortress, and Koxinga's forces were not able to conquer it after their successful landing. On land however, the Zheng were more successful in defeating a Dutch musketeer force with their own highly disciplined troops, who were nonetheless equipped with bow-and-arrows and saber-staves. At sea the small Zheng junks had trouble dealing with the Dutch ships, although in shallow coastal waters the numerical superiority of the Chinese junks and the danger of attack with fire-ships seem to have led to a naval deadlock in the bay containing the Dutch fortress. The Dutch, however, had a surprise in store: unbeknownst to the Zheng, a Dutch ship had managed to escape Taiwan and sail *against* the wind to VOC-held Batavia to raise alarm. In response, a fleet of twelve Dutch ships arrived to relieve the besieged VOC garrison to the astonishment of Koxinga and his army. This is where we reach the only weak part of the Tonio Andrade's argument in favour of European military superiority: he argues that if the Dutch fleet been deployed to cordon Taiwan and cut off Koxinga from his maritime supply routes, his troops would have starved and revolted, thus ending the war in favour of the VOC. I, on the other hand, still doubt if a naval blockade would have worked well enough, considering the numerical superiority of the Zheng fleets and the ability of Chinese junks to outrun and outmanoeuvre the bigger Dutch ships. In the event, the Dutch fleet was wasted in fruitless actions in the bay. The other evidence Andrade unearthed pointing to European superiority is more convincing. A defector from the Dutch side eventually had to point out how to make effective siege works to subdue the fortress.

One of the merits of Andrade's analysis is that he avoids falling in the deficit analysis trap: he does not merely provide a list of one-sided haves and have-nots, but also points to the advantages the Chinese had vis-à-vis the Dutch. He points out that the Chinese troops were better trained, disciplined and led and provides evidence that China's rich tradition of military theory influenced Koxinga's successful decisions, as his chronicler Yang Ying explains many events with reference to precepts in Sunzi's *Art of War*. Rounding off the list of advantages enjoyed by the Chinese, the Zheng troops were excellent artillerists, managing a rate of accurate fire that astounded their Dutch adversaries.

Reaching the end of my review, I must confess that I am still uncertain about gauging relative military backwardness with reference to the Military Revolution Theory. Instead, I would argue that the differences between the VOC's forces and Koxinga's army appear to reflect different strategic and tactical priorities. Had the Chinese wanted European-style warships, they would have built them, as indeed happened in the 1630s. Given time and sustained encounters with European fortresses, the Chinese could probably have learned new siege methods. In conclusion, I can only hope that Andrade's study will encourage other area studies specialists to examine the Military Revolution Theory in the contexts of their fields. This, as Tonio Andrade rightly points out, is a necessary step on the way to a more accurate perspective on the reasons behind the *Great Divergence* between the West and the rest. In the meantime, however, I will remain a revisionist.

Barend Noordam, Leiden University

S. Groenveld, **Constantijn Huygens op dienstreis. Zijn verslag van een tocht naar Eindhoven en Spa, Luxemburg en Meurs, 1654** (Hilversum: Verloren, 2013, 140 pp., ISBN 978 90 8704 365 0); Rudolf Dekker, **Observaties van een zeventiende-eeuwse wereldbeschouwer. Constantijn Huygens jr. en de uitvinding van het moderne dagboek** (Amsterdam: Panchaud, 2013, 183 pp., ISBN 978 90 820779 0 2); Rudolf Dekker, **Family, Culture and Society in the Diary of Constantijn Huygens Jr, Secretary to Stadholder-King William of Orange** (Leiden: Brill, 2013, 195 pp., ISBN 978 90 04 25094 9).

Constantijn Huygens, vader en zoon, hebben lang de naam gehad van ongelijk kaliber te zijn. De vader (1596-1687) heeft in de Nederlandse cultuurgeschiedenis een onovertroffen reputatie als dichter en verdiende zijn sporen als musicus en kunstkenner, trad op als ambtelijk dienaar van drie Oranjepinsen en voerde menige diplomatieke missie uit. Zijn werk als lid en later president van de Nassause Domeinraad, die de goederen van de Oranjes beheerde, bleef het meest verborgen. Met de uitgave van het ambtelijk verslag van een dienstreis uit 1654 laat Simon Groenveld licht schijnen op de meest onbekende kant van Constantijn sr.

Constantijn jr. (1628-1697) was secretaris van stadhouder-koning Willem III, was ook kunstkenner, maar is door generaties historici weggeschreven als een onbenullige en roddelzieke dagboekschrijver. De uitgave van zijn dagboek vond al in de negentiende eeuw plaats. Uit preutsheid werden de meest lichtzinnige passages niet afgedrukt, een intussen verholpen euvel. Na digitalisering (www.dbnl.nl) is het dagboek toegankelijker geworden. Rudolf Dekker heeft aan dit dagboek een monografie gewijd die Huygens jr. definitief, ook internationaal, uit de schaduw zal halen.

De dienstreis van Constantijn de vader naar Eindhoven, Maastricht, Aken, Spa, Luxemburg, Trier en Meurs en weer terug naar Den Haag voerde hem langs bezittingen van de Oranjes. Voor hen waren het moeilijke jaren, verstoken als zij vanaf 1650 waren van hoge en lucratieve bestuurlijke en militaire ambten, en Huygens' inspectietocht had vooral tot doel na te gaan hoe de bezittingen er voor stonden en waar bezuiniging, verkoop of inkomstenverhoging mogelijk zouden zijn. Huygens laat zich in zijn verslag van zijn zakelijke kant kennen: gebouwen en landerijen beoordelend en adviezen formulerend. Hij wordt daarbij geholpen door kennis van zaken waar het bebouwing, landbewerking, waterloop en economische exploitatie betreft. Voor de studie naar Constantijn Huygens als dichter en ambtenaar is dit alles winst. Algemeener blijkt uit het

verslag van de dienstreis dat de scheiding van taken en belangen die de Nassause Domeinraad nastreefde in 1654 nog nauwelijks was gerealiseerd. Huygens regelde onderweg verschillende familiezaken en zijn zoons Christiaan en Lodewijk reisden ter voorbereiding op hun loopbaan mee. Ook logeerde Huygens bij functionarissen wier werk hij nu juist kwam controleren. De dienstreis had dus een wat diffuus karakter. Groenveld heeft het reisverslag diplomatisch uitgegeven, inclusief regellengte, het soms willekeurig aandoend gebruik van hoofdletters en het typografisch zichtbaar maken van het oplossen van afkortingen. Voor de uitgave van een document waarvan niet oorsprong, vorm of tekstvergelijking van belang is, maar de historische inhoud is het gebruikelijker de tekst te normaliseren. Temeer was daarvoor reden geweest, omdat niet het handschrift van Huygens (dat is niet bewaard) maar het afschrift van een klerk in een van de resolutieregisters van de Domeinraad is uitgegeven. Tegenover deze omslachtige editietechniek staan een inleiding en annotatie (zowel historisch als op woordbetekenis) die voorbeeldig en de lezer tot grote hulp zijn. Gedichten die Huygens onderweg schreef en door zijn reiservaringen zijn geïnspireerd, zijn als bijlage opgenomen. Het boek is met zorg en rijkelijk geïllustreerd.

Constantijn Huygens jr. hield volgens Rudolf Dekker een dagboek bij om greep te kunnen houden op een omgeving die vooral na 1688 complexer werd. Dat is goed denkbaar, maar weten doen we dat niet. Huygens is zo beknopt en terughoudend in het zich expliciet uiten dat de betekenis van een dagboek aantekening moeilijk te analyseren en interpreteren is. Terecht spreekt Dekker over ‘observaties’, introspectie zal men vergeefs zoeken, gemoedsstemmingen des te meer. Via deze observaties (of beter: de interpretatie daarvan door Dekker) betreden we de dagelijkse leefwereld van een ontwikkelde hoveling en ambtenaar. Zo behandelt Dekker de hofwereld, het leven in het leger, de nieuwsbronnen van Huygens (brieven, krant, pamflet en vooral ‘horen zeggen’), kunst, wetenschap en literatuur, bijgeloof en de verhouding tot het personeel. Dekker heeft zich niet laten verleiden tot diep- of vergaande contextuele analyses, maar wijst losjes op verbanden en betekenissen. Specialisten zullen deelaspecten wellicht karig bedeed vinden. Zo is de beeldspraak ‘zomervakantie’ voor de veldtochten waaraan Huygens als secretaris van Willem III deelnam niet zo gelukkig: op menige plaats in zijn dagboeken getuigt Huygens van zijn afschuw van oorlogsgeweld. De manier waarop Huygens zijn ambtelijke functie vervulde is door Roorda al eens geanalyseerd en bij die beschouwing blijft de behandeling door Dekker toch wel achter. Dekkers doel is vooral een brede duiding van de leefwereld van Huygens jr. Wat daarbij opvalt, is diens observatievermogen. Zijn zicht op het hofleven – waarin hijzelf een rol aan de rand van het middelpunt speelde –, doet aan scherpte niet onder voor de zo bekendere memoires van Saint-Simon over het hof van Lodewijk XIV. Huygens weet bijvoorbeeld hoe aan het hof plaats, reputatie, presentie, welbespraaktheid, gedrag, gezondheid en kleding onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. De intriges en ijdelheden van anderen doorzag hij en zijn vrees voor eigen positieverlies noteerde hij. Wat Huygens vergeleken met andere hovelingen daaraan toevoegt zijn een naar het lijkt rationele instelling over

geloof en bijgeloof en een grote interesse in natuurwetenschap, ook blijkend uit hulp aan zijn beroemde broer Christiaan. Huygens' bibliotheek telde dan ook werk van controversiële denkers als Descartes, Spinoza en Leenhof. In dit observeren en openhartig registreren van andermans gedragingen en van wat hem persoonlijk bezighield in een uitsluitend voor zichzelf bestemd dagboek ligt volgens Dekker de betekenis van Constantijn Huygens jr. Hij betreft Huygens niet in de inmiddels doodgebloede discussie over de 'discovery of the self', maar noemt het dagboek vanwege zijn aard 'modern'. Vergelijking met buitenlandse dagboeken zal worden vergemakkelijkt doordat dit boek in de eerste plaats als Engelse editie is verschenen waarvan een Nederlandse bewerking (zonder wetenschappelijk apparaat) is uitgebracht.

Dat de dagboeken van Constantijn jr. bewaard zijn gebleven, is opmerkelijk, want veel van zijn schrifturen en correspondentie, zoals met zijn vrouw en moeilijk opvoedbare zoon, zijn verloren gegaan. Toch heeft Dekker met zijn boek niet het gras voor de voeten van volgende onderzoekers weggemaaid en stimuleert hij vooral tot nadere studie. Dat geldt ook voor Groenvelds editie van de dienstreis van Constantijn sr. die ons niet alleen attendeert op ambtelijk werk van een groot cultuurdrager, maar ook uitnodigt tot nader onderzoek naar de Oranjes als landsheren, naar hun vermogenspositie en de betekenis daarvan voor hun politieke en maatschappelijke positie en ambities in de Republiek.

Donald Haks, Universiteit Leiden

Marga Altena, ***A True History Full of Romance: Mixed Marriages and Ethnic Identity in Dutch Art, News Media, and Popular Culture (1883-1955)*** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012, 183 pp., ISBN 978 90 8964 425 1).

Marga Altena's fancifully titled book looks at a serious, important and complex issue – the representation of ethnic difference in mass media and art. Specifically, the book deals with three inter-ethnic marriages in the Netherlands in the period from the late nineteenth century to the 1950s.

This is not completely uncharted territory: there is some literature on mixed marriages and, to a far lesser degree, on the representation of such marriages in the media. Altena's approach is new and original thanks to her background as an art historian and her scrupulous reading of the sources. These sources however, are scarce. The cases deal with rare examples of inter-ethnic marriages that reached mass media. While the media depicted the weddings of the persons involved, it is much harder to obtain more information on the daily lives of the couples, particularly before they came into the limelight. As a result the choice of the cases was largely determined by the availability of sufficient sources. The extent to which they may be regarded as typical is of far less concern for the study.

The book asks how ethnicity was portrayed and investigates the specific interconnection of (illustrated) mass media and ethnicity. An interesting question posed by Altena is why inter-ethnic couples, who, due to social pressure, one would expect to stay away from publicity, stepped into the limelight. This is even more surprising as – regardless of the problem of ethnicity – around 1900 married women generally were not expected to play a visible role in public. Altena explains this phenomenon not only by hinting at the role of the media, but in particular by stressing the agency of the couples who more or less deliberately and skilfully used the media for their own purposes.

Each of the cases shows that the inter-ethnic weddings, initially, were rarely presented in a purely negative way. It is striking that media representation combined established stereotypes and very individualised information, both suiting mass media's needs for personalisation and simplification.

Nevertheless, all three examples also follow a very distinct logic. This is particularly true of the marriage of Mia Cuypers and Frederick George Taen Err Toung, who had

Chinese roots. The marriage took place in 1883, that is, around the time that is commonly understood to mark the breakthrough of mass media in continental Europe. The marriage stands out due to the social background of the wife. Cuypers was the daughter of Pierre Cuypers, one of the most renowned architects of his time and a leading member of the Catholic establishment in the Netherlands. It goes without saying that the high social status of the Cuypers family did not make it easier for them to accept what most contemporaries thought an obvious misalliance. However Altena shows that in the media, but also in the family, perception and judgment of the couple's marriage was far from unanimous. Altena highlights these tensions by focussing on a remarkable engagement portrait depicting Mia Cuypers in oriental dress, a portrait that became a media object in itself.

Certainly the marriage caused sensation, but not one that could be reduced to a merely negative scandal. In the news coverage of the event bewilderment and fascination with the exotic were mixed. In reporting marriages involving 'exotic' representatives of foreign cultures mass media raised topics that otherwise did not, or less prominently, enter the European discourse. At the same time mass media, with its tendency to simplify and dramatise, presented these facts in stereotypical form. Individuals were presented as dependent on their cultural background. The fact that Cuypers' marriage came to an end after only a few years was commonly understood to be the result of ethnic differences – and was also represented as such in a novel.

The second case, a couple who had to bridge an even wider cultural gap, adds additional evidence to this reading. This was the marriage in 1906 between Dutch Johanna van Dommelen, a single mother, and Angus Montour, known as American Horse, a Canadian of Indian descent. The couple met at a performance of the Indian show with which Montour travelled Europe. Again, the wedding featured prominently in the media with the couple playing an even bigger part in defining what was reported than in the first case discussed. Nevertheless stereotypes reducing the couple to their ethnic identity played a major role. Intense media coverage continued even after both left for Canada. The couple continued to use the dramatic potential of their marriage to gain media attention and thus publicity, e.g. to promote the issue of Indian emancipation.

What Altena calls the 'melding of rejection and fascination' in media reporting is also to be found in the third case, the marriage in 1927 between Joseph Sylvester of Saint Lucia origin, who had worked as market salesman in Hengelo, and Marie Borchert. Focusing on Sylvester's black skin, this marriage is the one example in which the public reception was most closely bound to stereotypes. The couple was continuously reduced to the black-and-white difference, a simplification that particularly harmed the wife. However the Sylvester couple was also able to use and influence the media, not least in blending the personal dimension with commercial interest.

In her meticulous interpretation of images and text Altena does a fine job in highlighting the agency of the couples in question. This goes against the common assumption that minorities were unable to influence their image in the media, but Altena

makes clear that the Dutch situation was not an easy one. Comparatively well developed tolerance in the colonies, with numerous interethnic communities, was in contrast to the situation in the Netherlands where inter-ethnic marriages were scarcely tolerated. This was even more so for those couples in which the woman was white. One argument even ran that in marriages with foreigners from less advanced backgrounds women had to be protected against the loss of what women's emancipation had achieved.

This book will certainly be of interest for historians of media, in particular illustrated mass media, as well as art historians and historians of migration. One of the strong points of the book is that the author constantly reflects on her sources, including the numerous oral narratives from relatives of her subjects. In so doing a personal narrative with interesting questions of memory comes to the fore.

The three examples are fascinating in themselves, but stressing the specifics of each case and the agency of the individual actors also limits the potential for more general insights. A stronger hierarchy of the arguments made would have been desirable. Altena argues that mass media both reflected and shaped ideas about ethnicity. This is very probable, but based on just three cases and confined mostly to the level of the media themselves, and less the reception of their coverage, it is hard to prove this point. Due to the limitation of only three cases – justified in view to the sources – it opens more perspectives than it provides definite answers. Given that research into these questions is still in a nascent state this hardly comes as a surprise. Altena demonstrates that combining the issue of ethnicity and mass media is a field of study with a great potential.

Martin Kohlrausch, KU Leuven

Lotte Jensen, **Verzet tegen Napoleon** (Nijmegen: Vantilt, 2013, 223 pp., ISBN 978 94 6004 125 9); Joris Oddens, **Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798** (Dissertatie Amsterdam 2012; Nijmegen: Vantilt, 2012, 556 blz., ISBN 978 94 6004 109 9); Joost Rosendaal, **Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787** (Nijmegen: Vantilt, 2012, 285 pp., ISBN 978 94 6004 059 7); Joost Rosendaal, *Uit de plooi. De achttiende eeuw in beweging* (Nijmegen: Vantilt, 2013, 215 pp., ISBN 978 94 6004 127 3); Mart Rutjes, **Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801** (Dissertatie Amsterdam 2012; Nijmegen: Vantilt, 2012, 272 pp., ISBN 978 94 6004 108 2).

Meer dan een kwart eeuw geleden, in het herdenkingsjaar 1987, kreeg het onderzoek naar de Patriottentijd (met de daarop volgende Bataafs-Franse tijd) een krachtige impuls. Voordien hadden monografieën van historici als C.H.E. de Wit (*De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (Heerlen 1965)) en Simon Schama (*Patriots and Liberators* (New York 1977)) al aandacht voor deze ooit zo karig bedeelde periode gevraagd, maar in 1987 brak de stroom publicaties pas goed los. Volgende jubileumjaren als 1995 (Bataafse Revolutie), 1998 (de eerste Staatsregeling) en 2006 (het Koninkrijk Holland) leverden congressen met daarbij behorende bundels en afzonderlijke publicaties op (onder meer: O. Moorman van Koppen en E.C. Koppens (eds.), *De Bataafse Omwenteling en het Recht* (Nijmegen 1997); O. Moorman van Koppen en E.C. Koppens (eds.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche volk van 1798* (Nijmegen 2001); J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (eds.), *Nederland in Franse schaduw* (Hilversum 2006)). In 2013 werd het herstel van de onafhankelijkheid aan het eind van de Bataafs-Franse tijd herdacht.

Tot de contribuanten aan de recente publicatiegolf behoort Nijmegenaar Joost Rosendaal, die in 1987 als jong historicus betrokken was bij het grote congres over de Patriottentijd en die als mederedacteur van de bundel is opgetreden (Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen (eds.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988)). De revolutionaire periode 1780-1813 heeft hem daarna niet meer losgelaten, met zijn proefschrift *Bataven!* (Nijmegen 2003) over patriotse ballingen in Frankrijk als belangrijkste pennenvrucht. Het afgelopen jaar heeft hij twee publicaties het licht doen

zien. Een daarvan is het voor een breed publiek geschreven *Uit de plooi. De achttiende eeuw in beweging*. In een zestigtal korte teksten, waarvan er enkele door anderen zijn geschreven, passeert het achttiende-eeuwse Nederland de revue, van windhandel tot de Bataafse Staatsregeling en van hoeren en sodomieten tot gereformeerde bevindelijkheid. Rosendaal is in staat de veelheid aan onderwerpen krachtig onder woorden te brengen en met goed gekozen illustraties te ondersteunen. Het populaire karakter van het boek (zonder noten en dergelijke) laat het eigenlijk buiten het bestek van *BMGN*-i-recensies vallen, maar een korte signalering is wel op zijn plaats.

Een ander recent werk van deze productieve historicus valt wel binnen dit bestek: *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787*. Het is een case-study naar de Patriottentijd in het grensgebied van Holland en Staats-Brabant: het Land van Heusden en Altena en de Langstraat. Opmerkelijk is het beginjaar 1783 dat Rosendaal ook al eerder in *De Nederlandse Revolutie* (Nijmegen 2005) als startpunt van de patriottentijd hanteerde. Hij heeft er niet echt een overtuigend argument voor. Hij worstelt er zelf ook mee. Verschillende van zijn talrijke tabellen beginnen in 1781 en 1782. Zijn eerste hoofdstuk begint met de vlucht van een Heusdense burgemeester in 1780 en het hoofdstuk over de burgerbewapening (ook in deze regio een essentieel onderdeel van de patriottenbeweging) start met de Oostenrijkse dreiging in 1784. Ieder startpunt heeft een zekere willekeur, maar voor het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog in december 1780 als beginpunt valt toch veel te zeggen.

De onduidelijkheid over het begin van de revolutie neemt niet weg dat hier een helder beeld wordt geschetst van de politieke en sociale ontwikkelingen in de onderzochte regio. De wisselwerking tussen lokale verhoudingen en de gebeurtenissen op nationaal niveau (met uiteindelijk de Pruisische interventie) komt goed in beeld. Het geeft maar weer eens aan hoe zeer de Patriottenbeweging lokaal geworteld was en hoe zeer het verloop van de revolutie afhankelijk was van plaatselijke verhoudingen en de rol van personen. Het begrip polarisatie staat centraal en hoe de samenleving spleet, blijkt vooral op lokaal en regionaal niveau. Rosendaal heeft de verhoudingen in het Land van Heusden en Altena en de Langstraat gedetailleerd in kaart gebracht. Zo schetst hij de familieclan Leemans-Rietvelt-De Kock in het vestingstadje Heusden. Vooral de chirurgijn-stadsbestuurder Govert de Kock en diens neef Johannes Conradus de Kock komen naar voren. Het boek eindigt met de dood van laatstgenoemde onder de guillotine op de Place de la Concorde. Dat is in de epiloog waarin de auteur de lijn doortrekt naar de Franse en de Bataafse Revolutie.

Een case-study die betrekking heeft op het landelijk niveau is *Pioniers in schaduwbeeld, het eerste parlement van Nederland 1796-1798* door historicus en neerlandicus Joris Oddens. De titel slaat op de silhouetportretten die aan het eind van de achttiende eeuw in de mode waren en waarmee ook veel leden van de Nationale Vergadering zijn afgebeeld. De inleiding begint met een uiteenzetting over de kunst van het silhouetteren. Wel geestig is dat Oddens zichzelf als silhouet heeft laten afbeelden bij het cv op de achterflap van zijn boek. In zijn inleiding schrijft Oddens dat hij gepoogd

heeft 'de eerste lichtung Nederlandse parlementariërs tot leven te wekken, in haar menselijkheid, zonder vooringenomenheid maar ook zonder genade' (9). Hij stelt nadrukkelijk ook te willen schrijven voor een bredere groep lezers zonder veel voorkennis en kiest daarom voor een verhalend perspectief. Het is hem gelukt een heel leesbaar boek te maken. Gedetailleerd en levendig schetst hij het optreden van de parlementariërs en maakt daarbij duidelijk dat het hier om een echte volksvertegenwoordiging gaat. Hij zet zich af tegen de gewoonte om de Nederlandse parlementaire geschiedenis pas in 1848 of in 1814 te laten beginnen. Hij noemt daarbij het standaardwerk *Het Nederlandse Parlement* van P.P.T. Bovend'Eert en H.R.B.M. Kummeling, dat in 2010 nog een herdruk beleefde. Onder historici en politieke wetenschappers wordt het karakter van de Nationale Vergadering van 1796 als parlement breed erkend. Een weerslag van deze opvatting is het boek van J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis over de eerste anderhalve eeuw parlementaire geschiedenis (Amsterdam 2013), dat kort na de dissertatie van Oddens is verschenen.

Een belangrijk discussiepunt over de Nationale Vergadering is de indeling in politieke stromingen. Traditioneel is er sprake van een driedeling in unitarissen, federalisten en moderaten. Oddens gaat uitgebreid in op deze indelingsproblematiek. Hij komt tot een tweedeling van republikeinen en moderaten. Hij licht die keuze wel toe, maar het hanteren van de weinig gebruikelijke term republikeinen maakt de zaak niet helderder. In de Bataafse Revolutie was iedereen immers republikein. Ideeën over een constitutionele monarchie waren verlaten en zouden pas veel later weer opduiken. Dat sommige Bataven zich nadrukkelijk zo noemden, is nog geen reden om deze benaming op een specifiek segment te plakken. Bovendien kent Oddens aan de stromingen moderaten en republikeinen het karakter van politieke partij toe. Hij laat daarmee expliciet de politieke partij in Nederland niet in 1868 of 1879 beginnen maar in 1796. Dat is bepaald controversieel. Het door Oddens zelf kleurrijk geschilderde verbod op campagnevoeren is daar bijvoorbeeld volledig mee in strijd. De moeite die Oddens heeft met het indelen van de leden van de Nationale Vergadering in zijn partijenlandschap blijkt wel uit zijn uitsplitsing per persoon in bijlage 1. Daar valt het grote aantal 'onafhankelijken' op. Het woord 'onafhankelijk' is ook wat problematisch, omdat in de retoriek rond verkiezingen juist de onafhankelijkheid van iedere gekozenen wordt onderstreept.

De vraag in hoeverre er sprake is geweest van politieke partijen komt ook aan bod in het boek van Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801*. De titel geeft aanleiding tot de vraag wat het verschil aan invalshoek is met publicaties van onderzoekers als Wyger Velema, Thomas Poell of Martijn van den Burg. Rutjes, net als Oddens promovendus in het project 'De eerste Nederlandse democratie, de politieke wereld van de Bataafse Republiek' van de Universiteit van Amsterdam, stelt in zijn inleiding echter dat hij een begripshistorische studie beoogt. Om dat meteen duidelijk te maken had hij misschien beter zijn titel kunnen ontleenen aan een citaat van het lid van de Nationale Vergadering Jacob Hahn uit mei 1796: 'Woorden zijn als geld, en hebben geene meerdere of geene mindere maar juist die waarde, welke er

het gebruik of de wil van hun, die dezelve aanwenden, aan hecht' (16). Rutjes toont een goed oog te hebben voor treffende citaten en weet daarmee en met zijn scherpe formuleringen de begrippen van de Bataafse Revolutie helder te definiëren. Dat hij daarbij aansluit bij geijkte termen als unitarissen, federalisten, moderaten en democraten helpt in het scheppen van duidelijkheid. Rutjes stelt nadrukkelijk dat deze termen niet slaan op politieke partijen. Dat was geheel in strijd met de opvattingen die de Bataven hierover hadden. Rutjes geeft voorbeelden van regels die groepsvorming moesten tegengaan. Daarmee stelt hij zich diametraal op tegenover de zojuist genoemde opvattingen van Oddens.

De heldere definities maken de dissertatie van Rutjes bijzonder waardevol als referentie voor elke studie over de Bataafse tijd. Het is daarom jammer dat het register zo summier is. Begrippen als unitarissen of plaatsnamen zoekt men er tevergeefs. Personen, latere auteurs en boektitels staan er daarentegen wel in. Een uitgebreider en vooral beter gebalanceerd register zou de begripshistorische functie van dit boek vergroot hebben.

De laatste fase van het revolutietijdvak, de jaren van de Franse inlijving 1810-1813, komt aan de orde in het boek dat Lotte Jensen (net als Rosendaal verbonden aan de Radboud Universiteit) heeft geschreven over verzetsliteratuur tegen Napoleon. In de flaptekst wordt het vernieuwende karakter van de studie nadrukkelijk geponeerd: 'Het standaardbeeld is dat de Nederlanders nauwelijks in opstand kwamen tegen het Franse regime. Maar niets is minder waar'. Toen ik het boek ter hand nam en dit las, dacht ik onmiddellijk aan de studie van Johan Joor over verzet tegen het gezag in de jaren 1806-1810. Lezing van het boek van Jensen stelde mij echter gerust. Zij gaat uitgebreid in op hetgeen Joor, maar ook anderen zoals Simon Schama, over opstandigheid in deze jaren hebben gezegd. Zij voegt daar een dimensie aan toe: die van de verzetsliteratuur. Zij laat zien hoe bekende dichters als Hendrik Tollens, Jan Frederik Helmers en Adriaan Loosjes of oud-politici als Samuel Iperuszoon Wiselius of Theodorus van Kooten hun afkeer van het napoleontische bewind aan het papier toevertrouwden en veelal pas in 1814 publiceerden. Dat kon inderdaad niet eerder. De Franse censuur was streng zoals Jensen duidelijk maakt. Te publiceren materiaal moest eerst worden voorgelegd en daarom kon kritiek slechts in bedekte termen worden geuit. Sommige auteurs waren daar behoorlijk bedreven in. Jensen laat verrassende staaltjes zien van passages die er door heen gekomen zijn. Voor lezers of toehoorders moet de boodschap wel duidelijk zijn geweest, zoals een vertaling van Shakespeare's *Hamlet* waarin tot verzet tegen onderdrukking wordt opgeroepen. Hoewel voor velen de associatie met het bewind van Napoleon voor de hand lag, kon opvoering in de Amsterdamse schouwburg in februari 1811 plaatsvinden. Nog veel duidelijker waren de parallellen met historische stukken als de *Gijsbrecht van Vondel*. Jensen constateert een opmerkelijk gebrek aan alertheid bij de toch zo harde Franse censuur.

Naast een vluchten in het verleden ziet Jensen dat dichters en schrijvers zich terugtrekken in de huiselijkheid. Het gezin wordt een vluchthaven in zware tijden. In dit verband behandelt de auteur uitgebreid het bekende lofdicht van Tollens op het

doorkomen van de tand van zijn kind. Om hier een verkapt verzetsgedicht tegen Napoleon in te zien gaat wel heel ver. Gezien de talrijke voorbeelden van openlijke en verborgen protesten die zij aandraagt, is het ook niet nodig om de interpretatie zo ver op te rekken. Het beeld dat zij met deze citaten schetst is overtuigend genoeg. Zij maakt ook duidelijk dat de letterkundigen die hun onvrede over de Franse bezetting uitten een breed spectrum omvatten van overtuigde orangisten als Jan Frederik Helmers tot geprofileerde patriotten als Wiselius. Wat hen bond, was liefde voor het vaderland. Dit literaire nationalisme, waarvan Tollens de meest uitgesproken representant was, vormde vanaf 1814 een pijler voor het koninkrijk van Willem I. Deze verbondenheid met de natie en de overbrugging van de politieke tegenstellingen die zo kenmerkend waren voor de eerste decennia van het koninkrijk vonden hun oorsprong in de tijd van Lodewijk Napoleon en ontwikkelden zich sterk in de afkeer van de bezetter na de inlijving van 1810. Het valt op dat al deze boeken van zinvolle en zorgvuldig geselecteerde afbeeldingen voorzien zijn. Het fraaist is *Uit de plooi*, maar dat is ook echt als kijkboek bedoeld. In het boek van Rutjes ontbreekt kleur en zijn de portretten wel heel klein afgedrukt, op postzegelformaat. De andere boeken kennen naast zwart/wit-afbeeldingen ook kleurkaternen met groot weergegeven reproducties. Dat is een enorm verschil met enkele decennia geleden toen zelfs een buitengewoon levendig geschreven boek als *Patriots and Liberators* (1977) alleen een afbeelding op de omslag bevatte. Negen jaar later moest de uitgever mij er toe aanzetten om illustraties voor mijn proefschrift over Utrecht 1795-1813 te zoeken, wat ik een openbaring vond. De hier besproken boeken zijn allemaal geïllustreerd, zij het zoals opgemerkt niet allemaal even uitbundig. In het historisch metier is het beeld een essentieel onderdeel geworden. Dat is winst.

De hier besproken boeken leveren elk een bijdrage aan de beeldvorming over de revolutieperiode 1780-1813. Sinds de monografieën van De Wit en Schama, die definitief hebben afgerekend met het negatieve beeld, zijn er al veel studies geweest, die een veel positiever beeld geven van de periode, tot soms grote uitbundigheid. In de fase waartoe de hier besproken werken behoren, is er ook plaats voor de schaduwzijden zoals nu in het boek van Lotte Jensen. De badinerende en apologetische benadering hebben we nu gehad. Het begint weer tijd te worden voor een synthese waarin de oogst van de laatste 35 jaar is verwerkt.

Renger de Bruin, Centraal Museum Utrecht

Paulina de Nijs, Hans Kroeze, Martin Hillenga (eds.), **De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden**. I: [Inleidend deel] (Zwolle: Waanders, 2008, 240 pp., ISBN 978 90 400 8373 0); II: **Dagelijks leven** (Zwolle: Waanders, 2011, 200 pp., ISBN 978 90 400 7737 1); III: **Kloosters in Groningen** (Zwolle: Waanders, 2011, 192 pp., ISBN 978 90 400 7748 7).

Met het verschijnen van het derde deel van *De middeleeuwse kloostergeschiedenis van de Nederlanden* (december 2011), dat aan de *Kloosters in Groningen* is gewijd, is deze reeks volgens plan voltooid. Het initiatief tot de serie is genomen door de staf van Klooster Ter Apel, Museum voor Klooster- en Kerkgeschiedenis & Religieuze Kunst. De reeks is opgebouwd uit artikelen die ook zelfstandig gelezen kunnen worden. Aan de eerste twee delen gaven Nederlandse en Vlaamse specialisten op deelgebieden van de kloostergeschiedenis hun medewerking, het derde deel is verzorgd door kenners van de regionale geschiedenis van het noorden van ons land. Voor deel I berustte de redactie bij Paulina de Nijs en Hans Kroeze; voor de twee latere delen werd De Nijs opgevolgd door Martin Hillenga.

Aanleiding tot het ontstaan van de serie was de constatering van het Klooster Ter Apel dat het bij een lezingenreeks over de Nederlandse kloostergeschiedenis niet kon terugvallen op een recent overzichtswerk voor niet-specialisten. Het was dus de bedoeling om een ‘wetenschappelijk verantwoord, maar voor een breed publiek toegankelijk werk’ tot stand te brengen. In die opzet zijn initiatiefnemers en auteurs beslist geslaagd, maar de delen zijn niet vlekkeloos.

Om niet met de kritiek te hoeven eindigen signaleer ik allereerst enkele onderdelen waarop de reeks minder geslaagd is. In de introductieband is een kloostervocabulaire opgenomen. Zo’n handreiking aan het niet-specialistische lezerspubliek is natuurlijk een goed idee, maar dan moeten de verklaringen wel kloppen en volledig zijn. Dat nu is bij termen met meer dan één betekenis, zoals prior en proost, niet het geval. En waarom wordt bijvoorbeeld – op het terrein van de liturgie – wel uitgelegd wat een antifoon is, maar ontbreken verklaringen voor responsorie en sequens? De gebruiker zou ook gebaat zijn geweest bij een verwijzing naar de relevante *monastica* (ordesgewijze kloosternaslagwerken), al dan niet in digitale vorm, naar websites zoals die van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, en naar de voornaamste

bibliotheekcollecties. Dergelijke informatie is soms wel te vinden in de annotatie van de afzonderlijke artikelen, maar is geen systematisch punt van aandacht geweest.

De samenstellers zijn niet helemaal ontkomen aan de dubbelzinnigheid die in de term ‘de Nederlanden’ besloten ligt. Zo concentreert Vanderputten zich in zijn bijdrage over domeinbeheer op de grote abdijen van het tegenwoordige België, terwijl zijn Vlaamse landgenoot Deploige, die de functionaliteit van de kloosters voor de samenleving als thema heeft, zijn relaas toespitst op het huidige Nederland. Nog weer andere bijdragen, zoals die van de architectuurhistoricus Van der Ploeg, richten de blik op Europa als geheel. Ook in een ander opzicht is de afbakening niet altijd consistent. Terwijl Van Moolenbroek in zijn overzicht over vier eeuwen ordesgeschiedenis zijn netten breed uitwerpt en ook bewegingen als die van de begijnen behandelt, die in kerkrechtelijke zin geen ‘religieuzen’ waren, komen de begijnen er verderop in de reeks bekaaid af.

Het grootste manco ligt bij de beeldredactie. De samenstellers hebben er terecht voor gekozen om de reeks van rijke illustratie te voorzien, en deze is ook prachtig uitgevoerd. Maar op de functionaliteit ervan is veel aan te merken. De verwijzing vanuit de tekst naar de afbeeldingen is in sommige artikelen wel in orde, in andere niet. De verklaringen bij de illustraties zijn vaak te summier. Juist de niet-specialist, die dit niet aan de afbeelding zelf kan zien, heeft er baat bij te vernemen uit wat voor handschrift en uit welke tijd een miniatuur afkomstig is; maar doorgaans ontbreekt dergelijke informatie. En niet zelden zijn er echte missers. Op pagina 178 van deel I krijgen we een prent van het ‘jezuïetenklooster te Delft’ voorgeschoteld: kennelijk gaat het om een jezuïetenstatie uit de tijd van de Republiek, als schuilkerk gevestigd in een woonhuis. Het is jammer dat de samenstellers bij de keuze voor de afbeeldingen niet wat meer gebruik hebben gemaakt van de expertise van de schrijvers van de artikelen.

De tijd waarin kloostergeschiedenis toch vooral een zaak was van en voor kloosterlingen, ligt inmiddels ver achter ons. Het onderwerp is geëmancipeerd van de kerkhistorie en wordt behandeld als integraal onderdeel van de algemene geschiedenis van maatschappij, cultuur en mentaliteit. Het gaat niet meer alleen om interne instellings- en spiritualiteitsgeschiedenis: de aandacht is verschoven naar de functionaliteit van de kloosters voor de hen omringende wereld. De samenstellers van de reeks registreren deze algemene trend op adequate wijze, zonder de beproefde benaderingen te verwaarlozen. Zo krijgt de lezer in het al genoemde hoofdstuk van Van Moolenbroek over de institutionele aspecten houvast op dit gebied. Rudolf van Dijk heeft een hoofdstuk over kloosterspiritualiteit bijgedragen, en wie kan dat beter dan hij? Deploige hanteert als uitgangspunt dat de eigenlijke betekenis van het kloosterleven toch in de verzaking van de wereld en in de zelfheiliging van de monnik of non lag. Hij beschrijft de relatie tussen klooster en samenleving dan ook als een golfbeweging die heen en weer gaat tussen isolatie en wederzijdse beïnvloeding. Een sleutelbegrip is het *do ut des* (voor wat hoort wat): de lekensamenleving stelt aan de kloosters de materiële middelen van bestaan ter hand, maar verwacht daar voorbede – voor het heil in het nu en het hiernamaals – voor terug. Een ander recent concept is dat van de zielenheilsmarkt: veel van de dynamiek in

het middeleeuwse kloosterlandschap komt voort uit de concurrentie om de gaven van de leken tussen steeds weer nieuwe kloosters, die elkaar proberen te overtroeven in observantie (regelgetrouwheid), een eigenschap die door de buitenstaanders hoog werd gewaardeerd. Van de hoofdstukken in deel I verdienen er nog twee aparte vermelding. Wormgoor behandelt de recrutering van de kloosterbevolking en (dus) ook de motieven voor intreding. Corbellini schetst, zonder in te haken op de meest geavanceerde posities van de op Amerikaanse leest geschoeide gendergeschiedenis, een mooi beeld van het grote aandeel dat – zo weten we nu – vrouwen in het middeleeuwse kloosterleven namen, en van hun spiritualiteit.

Deel II, met de ondertitel *Dagelijks leven*, behandelt meer dan de titel suggereert. De Nijs zet de kloosterroutine, gecentreerd op de liturgie, uiteen. Koldewey laat aan de hand van een negental goed gekozen voorbeelden zien hoe de roerende inventaris van de kloosters de tand des tijds heeft doorstaan of gereconstrueerd kan worden. De bijdrage van Willemsen over het onderwijs herhaalt weliswaar iets te stellig de gangbare opinie over het belang van de Moderne Devotie op dit terrein, maar is overigens uiterst lezenswaardig: kinderen blijken ook in middeleeuwse kloosters werkelijk als kinderen te zijn behandeld, voor wie spel onontbeerlijk was. Kienhorst rekent af met het gangbare beeld van het scriptorium zoals we dat sinds Eco's *In de naam van de roos* op het netvlies hebben, en laat verder zien dat schrijven helemaal niet zo'n dagelijkse bezigheid voor kloosterlingen was. In een prachtig hoofdstuk over muziek in het klooster maakt De Loos duidelijk hoe divers cultuurniveaus en -sferen in kloosters konden zijn. Naast de liturgische gestrengheid van het gregoriaans kwamen complexe polyfone stijlen op, waartegen dan weer een reactie van versobering kon optreden, zoals die van de laatmiddeleeuwse 'simple polyphony' van de Moderne Devotie. Rond diezelfde tijd kon men voor wereldlijke muziek terecht in een adellijk nonnenklooster als dat van Rijsburg.

Veel waardering valt op te brengen voor deel III dat over de stad en de provincie Groningen gaat. De kloosters zijn hier gegroepeerd volgens monastieke orde, wat het relaas over hun lotgevallen een stuk gemakkelijker maakt. Voorbeeldig is de manier waarop de na-middeleeuwse veranderingen als integraal onderdeel van de geschiedenis van de kloosters worden behandeld. De publieke interesse voor de kloosters uit de Middeleeuwen wordt in niet geringe mate toch vooral gevoed door datgene wat er nu nog beschikbaar is en functioneert: kloosters zijn erfgoed. Maar dan is het van belang duidelijk te maken aan welke transformaties dat kloostererfgoed in de eeuwen na hun primaire functioneren als religieuze gemeenschappen onderhevig is geweest. Tot voor kort was het bij de samenstelling van *monastica* niet gebruikelijk om hier veel ruimte voor in te richten, en de grote stroom van opgravingen is natuurlijk ook pas de laatste decennia losgekomen (een recent naslagwerk zoals dat van Jacobs voor de karmelieten besteedt hier overigens wel veel aandacht aan). Voor de samenstellers van deel III hoort de nageschiedenis er helemaal bij. Zo laat Brood zien wat na 1594 de economische en financiële betekenis is geweest van de door Stad en Ommelanden in beheer genomen kloostergoederen. Een bijproduct was de systematische kartering, die weer onmisbaar is

om het onroerend kloostergoed retrospectief te reconstrueren. Vrijgekomen kapitaal kon worden besteed aan projecten zoals de stichting van de Groninger Universiteit. De oligarchisering van de provincie werd bevorderd doordat de jonkers beslag wisten te leggen op de zijk-, dijk- en redgerrechten van de voormalige kloosters toen die in de verkoop werden gedaan. Gewone mensen profiteerden van de steengroeven waarin de kloostergebouwen waren veranderd en recycleden de baksteen in hun woonhuizen. In de negentiende eeuw nam de degradatie van de kloosters een snelle vlucht, maar de auteurs slagen erin bronnen op te sporen die een indruk geven hoe de restanten er voor die tijd uitzagen. Een mooi voorbeeld is de Leenster Almanak van schoolmeester Jan Gerrits Rijkens uit Wehe, waarin deze verslag deed van zijn speurtochten naar verdwenen kloosters. De resultaten van recent bouwhistorisch en archeologisch onderzoek worden uiteraard ook gerapporteerd. Het is te hopen dat het model dat de samenstellers van dit deel hiermee hebben afgegeven, veel navolging vindt.

Koen Goudriaan, Vrije Universiteit Amsterdam

Jeroen Vandommele, ***Als in een spiegel. Vrede, kennis en gemeenschap op het Antwerpse Landjuweel van 1561*** (Dissertatie Groningen 2011, Middeleeuwse studies en bronnen 132; Hilversum: Verloren, 2011, 406 pp., ISBN 978 90 8704 233 2).

Deze studie onderzoekt aspecten van het Antwerpse Landjuweel (de grootste rederijkerswedstrijd ooit gehouden): een Inleiding en Epiloog omkransen drie delen: *Vrede, Kennis, Gemeenschap*. De Inleiding introduceert het rederijkersonderzoek tot dusverre en beschrijft opbouw en inhoud van deze gebeurtenis, de laatste, zevende, in een reeks wedstrijden van Brabantse kamers. Vandommele toont dat de organisatoren (rederijkerskamers en stadsbestuur) uit de turbulente voorgaande jaren een *raison d'être* formuleerden die ze met overtuiging presenteerden: Pax, Charitas en Ratio zullen Ira, Invidia en Discordia verjagen: de wereld zal opnieuw een gouden eeuw beleven.

In *Vrede* wordt de benadering en uitwerking van het Landjuweel thema besproken met behulp van Van Haechts welkomstspel van De Violieren (1561), een lied voor de festiviteiten rond de Vrede van Cateau-Cambrésis (1559), de uitnodiging aan alle kamers en een beschrijving van de Intrede (3 augustus 1561). Een uiteenzetting van de politieke en sociaal-economische situatie en de betekenis van het verdrag van Cateau-Cambrésis, toont het klimaat waarin het Landjuweel en haar 'theoretische onderbouw' ontstonden. Beschrijving en interpretatie van formele en inhoudelijke aspecten van het Welkom van de *tableaux vivants* in de intredeprocessie en van de *poëtijckelijcke punten, tableaux vivants* met een gedicht, volgen.

Vandommele gebruikt ooggetuigeverslagen en data uit stads- en andere archieven en de editie van Silvius (1562), uitgever met een eigen agenda, werkend in een klimaat met strenge kerkelijke en wereldlijke censuur en een artistieke traditie met specifieke picturale en iconografische elementen. Vandommele is zich scherp bewust van de *lacunae* in dit beeld. Hij schetst traditie en vernieuwingen in het artistieke bedrijf en de filosofische onderbouw van literaire en visuele kunst (en kunsten) in zijn vergelijking van de *poëtijckelijcke punten* met de opkomende emblemata cultuur. Zijn betoog is gericht op het portretteren van rederijkers als ontvangers van vernieuwingen in kunst en kunsten, en als voorlopers, voorbeelden, van vernieuwende tendensen in 'de overgang van middeleeuwen naar renaissance'. De discussie van teksten en afbeeldingen van de *punten*

in Silvius' editie demonstreren dat de Antwerpse rederijders in 1561 stevig verankerd zijn in de vroege renaissance.

De presentatie van interessant en noodzakelijk materiaal maakt de structuur van het boek wat onevenwichtig in die zin dat er veel divers materiaal wordt aangeboden. Een strengere indeling in kleinere, aparte hoofdstukken had dit kunnen ondervangen.

Wat Vandommele benadrukt is het 'hoe' van deze ambitieuze onderneming, van de koortsachtige drang naar praal en pronk, de dwangmatige herhaling van de *brave new world* die door het Landjuweel gevierd, ja, mogelijk gemaakt werd. 'Wij, dwergen met geprivilegieerde blik, weten dat het nooit meer mooi zou worden, dat de kunst van de rederijders ten onder zou gaan in de conflicten tussen Spanje en de Nederlanden, tussen de katholieke machten van Kerk, Keizer- en Koningsrijk, de opdringende Protestantse machten van de Calvinistische kerk en de seculaire machten van de Republiek'. Na de Val van Antwerpen in 1584 zal de rederijderscultuur in het Zuiden een sterk verminderde aanwezigheid hebben, en het publieke rederijderstoneel verdwijnt uiteindelijk. In het Noorden zullen de rederijders nuttig zijn in stedelijke presentatie, maar de verbondenheid met het kerkelijk jaar en het religieuze leven zal verdwijnen; de Renaissance, althans in het Noorden, waar de rederijderskamers aan bijdroegen, zal zich in de zeventiende eeuw glorieus ontwikkelen zonder hun pionierende contributies.

Deel 3, *Kennis*, is onderverdeeld in hoofdstukken, *Kennen, Ordenen, Leren*. Het toont, op fascinerende wijze, hoe belangrijk Antwerpse rederijders kennisverwerving en kennisoverdracht vonden. Er is recentelijk veel gepubliceerd over rederijders en kamers in de formatie van publieke opinie, bijvoorbeeld door J. Bloemendal en A. van Dixhoorn in *Literary Culture and Public Opinion in the Low Countries, 1400-1650* (2011). *Kennen* geeft verhelderende details over de inzet van het 'kennis offensief' in 1561. Rederijders verbinden 'zeggen en tonen' en het rijke visuele materiaal verduidelijkt de interpretatie van het verbale materiaal en het evenement.

Verdienstelijk is Vandommele's aandacht voor de embleemkunst en pamfletten rond 1561; Antwerpse drukkers produceerden veel materiaal, bijvoorbeeld Philips Galle's prent van Frans Floris' gravure *Tabula Cebetis* met uitleg van Maarten Peeters (173). Dit verduidelijkt functie en doel van ware kennis, namelijk het streven naar een deugdzaam leven en, impliciet, het verwerven van Gods genade. *Kennis* verheldert het doel van het Landjuweel, het propageren van kennisverwerving door en voor 'elckerlijc', wat mooi 'de democratisering van het kennisveld' heet. Ware kennis (*const*) stelt de mens in staat een deugdzaam leven te leiden in dienst van gemeenschap en God. Kennisverwerving (*consten*) komt individu en gemeenschap ten goede in praktische opzichten en functioneert *sub specie aeternitatis*: de ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid en de persoonlijke relatie met God.

Teken van de nieuwe tijd: kennis geeft individuele genoegdoening door het ontwikkelen van talenten en bekwaamheden in beroepen (theoretisch en praktisch) en het voldoen aan persoonlijke interesse en nieuwsgierigheid (als liefhebber van *const* en *consten*; zoals Vandommele zegt: de amateur was geboren).

Het gezichtsveld wordt verwijd: van Landjuweel naar stedelijke en regionale gemeenschap, van doeleinden en functies van feest en wedstrijden naar die van de mens in relatie tot gemeenschap en God. Van de jaren van oorlog en sociale en economische ellende voor 1561 en de zegeningen van de vreedstijd vanaf 1559, een 'hoogconjunctuur' die economische, sociale, culturele en wetenschappelijke ondernemingen vernieuwt en, tijdelijk, de ergste gevolgen van de religieuze conflicten verzacht. Het Landjuweel thema lijkt een compromis, maar blijkt een verstandig compromis.

Die verwijding van het gezichtsveld van Landjuweel naar context komt sterk naar voren in *Ordenen: de inleiding over de artes liberales*, verduidelijkt hun oorsprong, ontwikkeling en plaats in het onderwijs, het stedelijke, speciaal Antwerpse, onderwijs en de waardering voor het gebruik van de *artes* in het Landjuweel. Vandommele bespreekt de verwerking van de *consten* in de spelen en de wisselwerking tussen en samenwerking van het visuele en het verbale. Prominent staat de pedagogische missie van de rederijkers, hun streven naar het aanbieden van kennis (en inzicht) in verteerbare vorm voor een algemeen, speciaal een jong, publiek. Hij toont de verwevenheid van klassieke en eigentijdse opvattingen over de dichtkunst, plaats en functie van retorica/rhetorische. Rederijkers legitimeren hiermee hun kunst en intellectuele tradities en versterken hun pedagogische en morele missie.

Door *const* en *consten* zal de mens de wereld en zichzelf beter begrijpen. Rederijkers, anders de klassieken, benadrukken de goddelijke oorsprong van de *const* en het verspreiden van Gods woord. De verhandelingen over astronomie, muziek en beeldende kunsten tonen dat rederijkers streefden naar een betere maatschappij met sterke intellectuele en artistieke ambities en een christelijke levenswijze. *Leren* stelt 'moderne' vragen: hoe maak je deugdzame burgers uit overlast veroorzakende jongeren? Hoe vroeg moet opvoeden beginnen? Wat is de rol van de ouders, van de gemeenschap? Nieuwe doeleinden zijn nodig: de rederijkers verwerpen *non vitae sed scholae*, het nieuwe motto is *non scholae sed vitae*. Pedagogische verhandelingen, vooral Vives met zijn theoretische en praktische richtlijnen, werden gelezen, vertaald, nagevolgd. Protestantse en katholieke opvoeders vonden onderwijs essentieel voor een goed functionerende christelijke samenleving. Vandommele presenteert bekend materiaal dat, verbonden met het Landjuweel, interessante, verhelderende inzichten schenkt.

Deel 4, *Gemeenschap*, signaleert ook blijvende problemen: wat is de ideale relatie tussen individu en gemeenschap en de sociale ethiek, en de optimale verhouding tussen een kapitalistische maatschappij en christelijke moraal en ethiek? Dat rederijkers 'het nut van 't algemeen' in hun vaandel voeren neemt niet weg dat het ideaal van 'voorspoed voor allen' ook verantwoordelijkheid meebrengt van maatschappij voor individu.

Door oorsprong, eigentijds belang en 'afterlife' van dit Landjuweel te onderzoeken levert Vandommele een verhelderende bijdrage aan rederijkersstudies.

Pit Dehing, ***Geld in Amsterdam. Wisselbank en wisselkoersen, 1650-1725*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2012; Hilversum: Verloren, 2012, 488 pp., ISBN 978 90 8704 311 7).

Dat dit boek er nog gekomen is, mag een wondertje heten. Pit Dehing begon het project in 1989 als AIO bij Leo Noordegraaf aan de Universiteit van Amsterdam. Na vier jaar vond hij werk bij het CBS, en zijn carrière daar stond voltooiing van het proefschrift in de weg. Toch ging hij door en dankzij Marjolein 't Hart, die de begeleiding van Noordegraaf geduldig overnam, lukte het Dehing uiteindelijk in 2012 om te promoveren.

Worden de lang gekoesterde verwachtingen waargemaakt? Het antwoord op die vraag hangt zowel af van de kwaliteit van het werk als van recente ontwikkelingen. Want toen Dehing aan zijn onderzoek begon, had de historiografie over de Wisselbank sinds Van Dillen geen vorderingen gemaakt. Intussen hebben echter buitenlandse onderzoekers als Lucien Gillard, Steve Quinn en Will Roberds nieuwe inzichten over de bank geleverd, vooral over de manier waarop het bedrijf een modern ogende geldmarktpolitiek ontwikkelde. We staan dus voor twee vragen: hoe goed is het nieuwe boek en wat voegt het toe aan onze inzichten over de Wisselbank? Om antwoorden te vinden bespreek ik eerst de opzet van het onderzoek en dan de structuur van het boek.

Het project beoogde het opvullen van een belangrijke lacune, namelijk het construeren van gegevens die het Wisselbankbedrijf inzichtelijker moesten maken. Dankzij Van Dillen beschikken we over kerncijfers van de bank in de vorm van de jaarlijkse balansen en verlies- en winstrekeningen. Die staten hebben echter het nadeel dat ze slechts de globale positie van de bank op een bepaald, tamelijk willekeurig moment weergeven. Je kent dan de ontwikkeling van jaar tot jaar, maar weet niet wat er door een jaar heen gebeurde, hoe bijvoorbeeld rekeninghouders op veranderingen in bankvoorwaarden of externe invloeden reageerden. Om die op te sporen heb je de geldstromen nodig, zodat je weet wat er de bank inkwam of uitging en de wisselende loop ervan kunt gaan verbinden met andere factoren.

Dehing reconstrueerde die stromen door een steekproef uit de cliëntenrekeningen van de bank voor vijftien jaren tussen 1646 en 1726. Die periodisering lag voor de hand, want de bank maakte toen een sterke evolutie door. Rond 1650 bereikte ze haar eerste doel, stabilisatie van de gulden, wat de bankgulden minder aantrekkelijk maakte. Na

verschillende pogingen het nut weer te vergroten vond het bankbestuur midden jaren tachtig een nieuwe succesformule in het aanbieden van goedkope beleningen van edelmetaal tegen uitgifte van een verhandelbare kwitantie, de recepis. Met dat papier kon je goedkoper dan waar ook goud of zilver verhandelen, zodat de deposito's bij de Wisselbank snel tot ongekende hoogten stegen. Door invloed uit te oefenen op de koers van die recepissen kon het bankbestuur bovendien de omvang van de geldomloop vergroten of verkleinen, een vorm van monetaire politiek die pas na de Tweede Wereldoorlog gemeengoed zou worden. Verder verzamelde Dehing uit prijscouranten en koersbriefjes nog een groot bestand met wisselkoersen tussen Amsterdam en commerciële centra elders. Die koersen en de daarin vervatte rentestanden verbond hij vervolgens met zijn gereconstrueerde geldstromen van de bank, teneinde te bepalen hoe werkzaam de Wisselbank was als instrument van wat hij ziet als kerndoel van het economische beleid, handhaving van de concurrentiepositie.

Het boek telt naast inleiding en conclusie acht hoofdstukken, plus bijlagen met allerlei cijferreeksen over bijvoorbeeld in- en uitstroom en omloopsnelheid van het bankgeld en een uitgebreide, keurige verantwoording van bronnen en berekeningen. De eerste drie hoofdstukken schetsen de algemene achtergrond, het opkomen van Amsterdam, oprichting, organisatie en algemeen beleid van de bank. Deze volgen de bekende literatuur, op één saillant onderdeel na. Dehing construeerde namelijk op basis van negen indicatoren een conjunctuurkompas voor de stad van 1590 tot 1790, vervat in vijf diagrammen en een grafiek. Wie het voorhanden cijfermateriaal niet kent, zal zich verheugen dat de vroegmoderne tijd zich zo goed met moderne methoden aanschouwelijk laat maken. Wie het wel kent, verwondert zich eerder over het gemak waarmee de schrijver enorme, ongetoetste aannames doet om tot de schijnzekerheid van dergelijke abstracties te komen.

Er valt nog iets anders op in deze hoofdstukken. Volgens Dehing bleef de invloed van het stadsbestuur op het bankbeleid tot nu toe onderbelicht en stelde hij zich ten doel die nu eens grondig te behandelen. Dat doet hij echter niet, het boek blijft vaag of suggestief over welke instantie nu precies welk beleid waarom nastreefde. Daarmee komt een centrale these, namelijk dat de stad via de bank een doelgericht beleid voerde om de concurrentiepositie te verbeteren, in de lucht te hangen. We komen namelijk niet te weten of het beleid inderdaad verbetering van de concurrentiepositie nastreefde, dan wel bijvoorbeeld het scheppen van werkgelegenheid, muntstabiliteit, beteugeling van inflatie, of simpelweg het begunstigen van een financiële kongsi. We moeten bovendien op goed geloof aannemen dat het stadsbestuur meer inzicht had in complexe macro-economische en monetaire vraagstukken dan het bankbestuur en zijn zienswijze door kon drukken. Een derde beleidsdimensie blijft helemaal buiten beeld: de Staten van Holland en de muntmeesters. De Staten waren nauw bij de oprichting betrokken en de bank vormde een cruciaal instrument bij het wegconcurreren van de munthuizen buiten Holland. We moeten ons dus afvragen hoeveel beleidsvrijheid stad en bank eigenlijk hadden of, soms, namen. De stad deed dat bijvoorbeeld door zich in 1685 het

reservefonds en vervolgens jaarlijks de bankwinst toe te eigenen. Dehing behandelt dat als incident en verzuimt bovendien te vragen naar de consequenties van die ingreep. Praktisch gesproken blokkeerden de vroede vaderen hiermee de doorgroei tot een kredietverlenende instantie op basis van eigen middelen, zoals de Bank of England (1694) en later de Amsterdamse Associatie-Cassa (1806) deden.

Met hoofdstuk vier komen we aan de eigenlijke kern van het boek, de bespreking van bedrijfsvoering en de effecten daarvan. Het duurde zo'n vijftig jaar van schipperen en uitproberen totdat het bankgeld de oorspronkelijk beoogde stabiliteit bereikte en het agio, de meerwaarde ervan ten opzichte van munten, een vaste economische graadmeter werd. Dehing presenteert nieuwe cijferreeksen van het agio en kan die, dankzij zijn steekproef, relateren aan de hoeveelheid geld die de bank in- en uitstroomde, dat wil zeggen, aan de reactie van de markt op het bedrijfsbeleid. Die nieuwe dimensie voegt echter minder toe aan ons begrip van het bankbeleid dan je wel zou willen. Zo blijft bijvoorbeeld het verband tussen agio en niveau van deposito's onduidelijk. De analyse van rekeninghouders in hoofdstuk 5 geeft daarentegen wel nieuwe inzichten, onder meer over de toenemende concentratie van het geldverkeer bij de bank: rond 1700 genereerden 25 rekeninghouders al bijna 80% van het verkeer. Ook de berekeningen van de omloopsnelheid van de bankgulden bieden interessante nieuwe gezichtspunten.

In de hoofdstukken 7, 8 en 9 behandelt Dehing de wisselmarkt. Ook hier valt weer op dat hij graag forse conclusies trekt op wankelende basis. Zijn stelling dat de guldenkoers op lange termijn daalde, bijvoorbeeld, is volledig afhankelijk van een uiterst dubieus getal, namelijk het, kennelijk ongewogen, gemiddelde van de wisselkoersindexen van de zeven belangrijkste steden genoteerd in Amsterdam. Met evenveel gemak bombardeert hij veranderingen in de waarde van de rekenmunt tot inflatiecijfers, zonder grondig te onderzoeken of die maatstaf wel deugdelijk is, c.q. deugdelijker dan andere. Die frequente neiging tot statistisch doordraven ondermijnt helaas de overtuigingskracht van het betoog. De theoretische basis van geconstrueerde reeksen is namelijk nogal eens zwak. Op zijn promotie had Dehing bijvoorbeeld geen verweer tegen onderlegde bezwaren omtrent zijn constructie van koopkrachtpariteiten op basis van de wisselkoersgegevens. Een vergelijkbare constructie van renteverschillen tussen landen en daar weer op gebaseerde beweringen over rendementsverschillen tussen geldmarkten wekt al evenmin vertrouwen. Dehing baseert zich hiervoor op het negentiende-eeuwse inzicht dat het koersverschil tussen lange- en korte wissels gelijk staat aan de plaatselijke geldmarktrente. Voor eerdere eeuwen gaat dat echter niet op omdat de risicocomponent in de wisselrente veel groter was en per plaats, misschien zelfs per tegenpartij, verschilde. In Amsterdam lag in ieder geval in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de geldmarktrente nog ruim onder de door Dehing berekende wisselrente, waardoor zijn hele redenering over rente- en rendementsverschillen vervalst. Natuurlijk valt het ontwikkelen van nieuwe kwantitatieve maatstaven te prijzen, maar die dienen dan wel eerst grondig getoetst te worden alvorens ze met aplomb als zekerheden worden gepresenteerd.

Hoe moeten we dit boek nu beoordelen? Wie de literatuur kent, zal opmerken dat Dehings oorspronkelijke project inderdaad grotendeels is ingehaald. Bovendien blijft het boek kwalitatief achter bij het werk van Gillard, Quinn en Roberds. De bergen werk die Dehing verzette, rusten al te dikwijls op grove aannames ontleend aan ongetoetste inzichten. Dat geldt in het bijzonder voor de manier waarop Dehing met zijn cijfermateriaal omgaat. Moderne statistische technieken vallen nu eenmaal niet klakkeloos toe te passen op het verleden, daar is meer, veel meer omzichtigheid mee gemoeid dan Dehing zichzelf oplegde.

Joost Jonker, Universiteit van Amsterdam/ Universiteit Utrecht

Staf Vos, ***Dans in België 1890-1940*** (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2012, 357 pp., ISBN 978 90 5867 921 5).

België danst en doet dat erg goed. Met choreografen als Anne Teresa De Keersmaeker, Wim Vandekeybus, Sidi Larbi Cherkaoui of Alain Platel behoort België momenteel tot de absolute wereldtop. Deze luxueuze positie zou ons haast doen vergeten dat Belgische dansers en choreografen ook in het verleden belangrijke promotoren waren van de toentertijd nieuwste tendensen in de danskunst.

Het boek van Staf Vos, een bewerking van zijn doctorale dissertatie uit 2009, brengt een gedetailleerd relaas over vijftig jaar dansgeschiedenis die zonder aarzeling als scharnierdecennia kunnen worden bestempeld. Willen we de huidige danskunst begrijpen en – meer nog – verklaren is kennis van haar ontwikkeling onontbeerlijk. Als academisch geschoold historicus is Vos onze gids op een fascinerende tocht langs meer dan tien archieven, excerpeerde hij een indrukwekkend aantal tijdschriften, verwerkte hij primaire en secundaire literatuur met een grondigheid en exhaustiviteit die alleen maar bewondering kan wekken.

Uitgangspunt is de vaststelling dat er zich tussen 1890 en 1940 een zeer ingrijpende omwenteling voordoet in de wijze waarop de danskunst in België wordt gepercipieerd. Genoot de zogenaamde ‘kunstdans’ op het einde van de negentiende eeuw weinig aanzien als luchtig *divertissement* tussen of voorafgaand aan de operabedrijven, dan zal met sleutelfiguren van de moderne dans als de Amerikaanse Loïe Fuller en haar landgenote Isadora Duncan in de jaren negentig van de negentiende en het eerste decennium van de twintigste eeuw een onomkeerbaar begin worden gemaakt met de legitimering van de dans als autonome kunstvorm. Wat volgt is een ‘verhaal over dansers, choreografen, hun werkzaamheden en hun institutionele inbedding’ (315) met bijzondere aandacht voor de situatie in Antwerpen en Brussel. De kern van zijn vertoog gaat echter veel verder dan het in kaart brengen van het reilen en zeilen van de hoofdrolspelers.

Zoals het een historicus betaamt, plaatst de auteur niet de feiten, de *res gestae*, centraal, maar het narratieve relaas van deze feiten, de *historia rerum gestarum*. Volledig in lijn met het heden ten dage dominante historiografische paradigma dat de opdracht van de historicus situeert in het blootleggen en analyseren van de beelden en opvattingen die in de toenmalige of hedendaagse maatschappij circuleren – in ons geval

de overgang van de romantisch-dienende danskunst naar dans en lichamelijke expressie als autonome kunstvorm – vertelt Vos’ studie het metaverhaal van vijftig jaar Belgische dansgeschiedenis. ‘Wat in dit perspectief wordt gekeurd is niet het verleden zelf, maar *het bééld van het verleden*’ (Jo Tollebeek, *De ijkmeesters* (Amsterdam 1994) 9, zijn nadruk). Cruciaal onderzoeksmateriaal zijn dan ook recensies, essays en literaire teksten over dans. Het onderzoek van de retoriek over dans – of het ontbreken ervan – weerspiegelt immers de tijdgeest. Verder worden een aantal kernconcepten uit de diverse vertogen als archeologische artefacten afgetast. Vooral de oppositionele begrippenparen ‘ballet’ en ‘vrije dans’; ‘sport’ en ‘dans’ of ‘oosters’ en ‘westers’ en de impliciete onderliggende tegenstellingen tussen ‘natuurlijk’ en ‘kunstmatig’, ‘transcendent’ en ‘oppervlakkig’, ‘lichaam’ en ‘geest’ of ‘gemeenschap’ en ‘individu’, worden kritisch tegen het licht gehouden.

Uiteraard geeft de auteur tegelijk een keurige chronologische presentatie van vijftig jaar Belgische dansgeschiedenis, waarin zowel de internationale tenoren als de eigen dansers en choreografen aan bod komen. De studie is opgedeeld in drie delen. Deel I ‘Dans als kunst 1890-1920’ behandelt de strijd om legitimering, wég van de dans als *Beispeise* in de opera met de connotatie van (mannelijk) voyeurisme en de lage morele status van de ballerina. Vooral Isadora Duncan is een voortrekker wanneer het erop aankomt het dansende vrouwelijke lichaam te de-erotiseren en de dans als een quasifilosofische openbaring voor te stellen. Het optreden van de *Ballets Russes* van Diaghilev ‘zorgden voor vanaf 1910 in Brussel voor de herwaardering van het ballet door de integratie van sommige vernieuwingen van Duncan’ (316). Onder invloed van symbolisten als Stéphane Mallarmé wordt de dans beschouwd als een medium dat metafysische boodschappen perfect kan overbrengen op het publiek. Eerder dan de leugenachtige taal, ‘liegt’ het lichaam niet. Boeiend is ook het verhaal van het ‘gegenderde’ lichaam, waarbij de auteur nadrukkelijk aandacht besteedt aan de toch eerder moeizame introductie van mannelijke (ster)dansers, ondanks de bewondering die Vaslav Nijinski bij het Belgische publiek had teweeggebracht. De stichting van de eerste dansscholen op basis van het door de Zwitserse danspedagoog Emile Jacques-Dalcroze ontwikkelde systeem van de ritmische gymnastiek en de geometrische, abstracte dans van de Brusselse Akarova zijn de te verwachten protagonisten, maar Vos zorgt er ook voor dat zo goed als vergeten dansers het aandeel krijgen dat ze verdienen. Zo bijvoorbeeld België’s bekendste ballerina in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog, de Brusselse Félyne Verbist, die na de Koninklijke Muntschouwburg, voor het Londense Royal Opera House zou dansen waarna tournees volgen in Italië, Spanje, Zuid-Amerika (waar ze dansles geeft in het beroemde Teatro Colon in Buenos Aires). Naast Anna Pavlova wordt ze een van de beroemdste vertolkers van Mikhaïl Fokine’s choreografie *De stervende zwaan*.

In deel II ‘Tegenbeelden 1921-1929’ staat het exotisme en het primitivisme centraal. Dansers die een ander lichaamsbeeld wilden presenteren, grepen vaak terug op de ‘authenticiteit’ van het exotische thema. Ook de ‘Afrikaanse’ jazzdans werd tot deze

expressievorm gerekend, maar het was bij uitstek de dans uit het Verre Oosten die sommigen danig bekoorde. Niet in het minst omwille van de ‘ongedwongen’ omgang met lichaam en erotiek. Dat niet iedereen in dit discours meeging wordt aangetoond in Deel III ‘De dans van de gemeenschap 1930-1940’ waar ruim aandacht wordt besteed aan Vlaanderens eerste en bekendste vertegenwoordiger van Von Labans *Ausdruckstanz*, Lea Daan (ps. Paula Gombert) en, misschien nog boeiender want door Vos aan de vergetelheid ontrukkt, haar Antwerpse stadsgenote, Isa Voss (ps. Maria Voorspoels). Hier geen referenties aan exotisme of primitiviteit: de dans staat in navolging van de Duitse school in het teken van het eigen lichaam of de hedendaagse gemeenschap. In dit deel en met name in het achtste en laatste hoofdstuk ‘Kunst voor de massa? Dans buiten de traditionele theaters’ komen enkele typische kunstuitingen van de jaren dertig aan bod: de lekendans en de bewegings- en spreekkoren van de katholieke en socialistische cultuurorganisaties. De ‘Balans’ die het werk afrondt, biedt een perfecte samenvatting en hierin zet de auteur lijnen uit voor verder onderzoek. ‘Er is de periode voorafgaand aan de in dit boek onderzochte periode, de intrigerende negentiende eeuw [...]’ (327). Naast nog enkele blinde vlekken die ook na deze publicatie blijven bestaan – zo onder meer de vergelijking met de situatie in Nederland waar bijvoorbeeld de dansopleiding al veel eerder stevig institutioneel werd verankerd – pleit de auteur ook voor onderzoek naar de ‘onontgonnen periode tussen de Tweede Wereldoorlog en de vernieuwende tendensen uit de jaren tachtig [...]’ (327).

Op basis van deze ronduit schitterende studie kan de geïnteresseerde lezer enkel maar hopen dat de auteur zichzelf aan een van deze opdrachten zal wagen. Enige minpuntje in een overigens vlekkeloos parcours zijn de uitsluitend zwart-wit foto’s die het werk illustreren, ook wanneer er fraaie kleurexemplaren voorhanden waren. Omdat dit hoogstwaarschijnlijk alles te maken heeft met uitgever-economische motieven kan het de auteur niet euvel worden gedeut. Laat het een wenk zijn voor de Universitaire Pers mocht zij beslissen de vervolgstudies ook uit te geven. Het prachtig uitgegeven *Akarova. Spectacle et avant-garde 1920-1950* door de Archives d’Architecture Moderne in 1988 kan een voorbeeld zijn: de Belgische dans(geschiedenis) verdient dergelijke fraaie publicaties.

Frank Peeters, Universiteit Antwerpen

Donald Haks, **Vaderland & vrede, 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog** (Hilversum: Verloren, 2013, 352 pp., ISBN 978 90 8704 337 7); David Onnekink en Renger de Bruin, **De Vrede van Utrecht (1713)** (Zeven Provinciën Reeks 32, Hilversum: Verloren, 2013, 120 pp., ISBN 978 90 8704 312 4); Erik Tigelaar en Roland Fagel (eds.), **Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht. Augustinus Freschots verhaal achter de Vrede van Utrecht** (Hilversum: Verloren, 2013, 176 pp., ISBN 979 90 8704 361 2).

De Vrede van Utrecht (1713) heeft lange tijd op weinig belangstelling van historici kunnen rekenen. Deze *oubliance* is wellicht te wijten aan de herdenking van dat andere, ogenschijnlijk meer heroïsche ankerpunt uit de vaderlandse geschiedenis: het jaar 1813, dat de geboorte van het Koninkrijk der Nederlanden markeert, terwijl 1713 toch vaak wordt gezien als het begin van het einde van de Nederlandse Gouden Eeuw. In het herdenkingsjaar 2013 hebben historici echter gepoogd de Vrede van Utrecht aan haar relatieve vergetelheid te ontrukken. Naast een congres en een tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht zag een reeks aan publicaties het licht, waarvan drie bij uitgeverij Verloren.

David Onnekink en Renger Bruin bieden in *De Vrede van Utrecht (1713)* een handzaam overzicht van zowel de vredesbesprekingen te Utrecht als van de oorlog die aan de vrede vooraf ging, de Spaanse Successieoorlog (1701-1713). Werkelijk opwindend wordt het boek echter niet, omdat de auteurs vooral een feitelijk relaas geven van de internationale diplomatie, de vele veldslagen en allianties, en de slepende onderhandelingen. Onnekink en De Bruin maken wel een belangrijk punt: de Spaanse Successieoorlog kan gezien worden als de eerste wereldoorlog uit de geschiedenis, omdat de strijd zich al snel uitbreidde naar de koloniën in Amerika en Azië. Daarnaast betwistten de grootmachten elkaar het zogeheten *asiento*, het recht om slaven te mogen exporteren naar de Spaanse koloniën in Latijns-Amerika. Nadat Filips van Anjou – de kleinzoon van Lodewijk XIV – in 1701 de Spaanse troon had geërfd, had hij het *asiento* aan de Fransen toegekend, maar de Nederlanders zetten de slavenhandel illegaal voort. Dit tot woede van de Engelsen, die tegen iedere vorm van handel op de vijand waren, en die bovendien zelf op het *asiento* aasden. Omdat de focus van het boek vooral op de

Republiek ligt, blijft deze internationale dimensie van de oorlog echter goeddeels buiten beschouwing.

De auteurs betogen eveneens dat de Vrede van Utrecht een omslagpunt was in de internationale betrekkingen. Niet alleen moest de Republiek na 1713 wegens torenhoge oorlogsschulden genoeg nemen met een positie als mogendheid van de tweede rang, de vrede markeerde ook een overgang van een statenstelsel gebaseerd op dynastieke belangen van vorsten naar een systeem waarin het meer rationele staatsbelang voorop stond, en waarin staten poogden het internationale machtsevenwicht te bewaken door middel van wisselende coalities en vredesconferenties. Op deze omwenteling in de internationale betrekkingen valt echter wel wat af te dingen, zeker in het geval van de Republiek, die immers werd bestuurd door regenten in plaats van een vorst. Zoals de langetermijnstudie van Haks treffend illustreert, dienden Nederlandse bestuurders in de jaren 1672-1713 geen dynastiek belang, maar baseerden ze hun buitenlands beleid op pragmatische belangen – het veiligstellen van de internationale handel en het verhinderen van Franse hegemonie in Europa. De eerdere vredescongressen van Nijmegen (1678) en Rijswijk (1697) draaiden ook precies om deze vraagstukken. Vanuit historisch perspectief gezien was de Vrede van Utrecht dus eerder een navolger dan een trendsetter in de Europese politiek.

Wie meer te weten wil komen over de sociaal-culturele context van de Vrede van Utrecht, kan zich vermaken met de *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*, een vertaling van de in 1713 anoniem verschenen *Histoire amoureuse & badine du congres et de la ville d'Utrecht*. Het boekje werd geschreven door ene Augustinus Freschot, een Fransman die vanaf 1704 in Utrecht de kost verdiende met lessen Italiaans en het schrijven van eerbiedwaardige historiën. De *Amoureuze en pikante geschiedenis* is echter een stuk minder serieus van toon: in een reeks brieven doet Freschot verslag van al het vermaak tijdens het congres. Omdat er slechts enkele uren per dag werd vergaderd, brachten de afgevaardigden veel tijd door in theaters, op feesten, in herbergen en bordelen. De talloze anekdotes over affaires, prostituées en actrices zijn in de eerste plaats vermakelijk, maar laten tevens zien dat politieke besluitvorming niet valt te begrijpen zonder studie naar de culturele context. Tijdens het Utrechtse congres werden de meeste besluiten namelijk niet genomen gedurende de onderhandelingen op het stadhuis, maar tijdens de vele soirées of in een discreet tête-à-tête in het theater – alhoewel dat punt nergens expliciet wordt gemaakt door de vertalers.

De studie van Haks, *Vaderland & vrede, 1672-1713*, gaat dieper in op een andere kwestie: de rol van publieke opinie in oorlogstijd. Regenten in de Republiek hielden terdege rekening met de stemme des volks: ze lazen kranten en probeerden zelfs de publieke opinie te beïnvloeden om draagvlak te creëren voor hun besluiten. Haks wil echter af van de term 'publieke opinie', omdat die een eenvormigheid suggereert die er in werkelijkheid niet was; het is volgens hem verstandiger te spreken van 'opinions' of 'publiek debat'. Het merkwaardige is evenwel dat in de periode die Haks bestrijkt in zijn studie, het tijdvak 1672-1713, de Republiek weliswaar voortdurend in strijd was met

Frankrijk, maar dat van debat nauwelijks sprake was. Haks laat een stortvloed aan publiciteit over de oorlog zien, uiteenlopend van pamfletten, krantenberichten en prenten tot rijmpjes, penningen en preken, maar van fundamentele meningsverschillen over noodzaak en kosten van de oorlog was geen sprake. Integendeel, de bevolking leek de strijd massaal te steunen. Wat er aan opinies bestond, was slechts gericht tegen de Franse vijand, in de persoon van Lodewijk XIV, die zelfs werd vergeleken met de Antichrist.

Waar kwam deze opvallende eensgezindheid over de oorlog vandaan? Van effectieve staatspropaganda was nauwelijks sprake, omdat het merendeel van de publiciteit voor rekening kwam van individuele burgers zelf. De reden dat hun ideeën in vruchtbare bodem vielen had veel te maken met het historische bewustzijn van inwoners in de Republiek, zo stelt Haks. Ondanks hun religieuze en politieke tegenstellingen deelden zij het gevoel dat het voortbestaan van het vaderland, bevochten op de Spanjaarden tijdens de Opstand, op het spel stond. In de jaren 1672–1713 werd daarom regelmatig teruggegrepen op oude thema's, zoals Haks aantoonde in een hoofdstuk over de massaslachtingen in Bodegraven en Swammerdam door Franse troepen. In allerlei media werd gesproken van de 'Franse tirannie', ter vervanging van de 'Spaanse tirannie' uit de Opstand: precies zoals de Republiek zich had ontworsteld aan de Spaanse onderdrukking, zo moest het nu eensgezind optrekken tegen de Franse vijand.

Tezamen brengen deze drie boeken een vergeten vrede terecht weer onder de aandacht, maar het is te hopen dat ze vooral een startpunt vormen voor verder onderzoek naar de betekenis van de Vrede van Utrecht in internationaal en langjarig perspectief.

David van der Linden, Erasmus Universiteit Rotterdam

G.Th.A. Calkoen, ***Onder studenten. Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (1838-1888)*** (Dissertatie Leiden 2012; Leiden: Ginkgo, 2012, 732 pp., ISBN 978 90 71256 20 2); G.Th.A. Calkoen, ***Hector Treub (1856-1920)*** (Leiden: Ginkgo, 2013, 36 pp., ISBN 978 90 71256 23 3); H.J. Klasen, ***De chirurgische wondbehandeling in het pre-Lister tijdperk (1750-1850)*** (Rotterdam: Erasmus Publishing, 2013, 262 pp., ISBN 978 90 5235 216 9).

In de tweede helft van de negentiende eeuw maakte de geneeskunde een fundamentele transformatie door. De opkomst van de bacteriologie was het meest in het oog springend, maar tal van medische disciplines veranderden ingrijpend: de verloskunde, de chirurgie met de opkomst van de anesthesie en de antisepsis, de fysiologie, de psychiatrie, de organisatie van de ziekenhuizen, de volksgezondheid en de openbare gezondheidszorg. Het besef van te leven in een nieuwe, revolutionaire periode was voor veel medici zo groot, dat Evert van Leersum, de eerste Leidse hoogleraar in de geschiedenis van de geneeskunde in 1904 in zijn oratie klaagde, dat artsen dachten dat de geneeskunde rond 1850 begonnen was.

Of is dit een ahistorische reconstructie achteraf? G.Th.A. Calkoen stelt in zijn proefschrift over Leidse medische studenten in de periode 1838-1888, waarop hij in 2012 bij Harm Beukers promoveerde, de vraag of de artsen zelf wel beseften dat zij in een tijd van grote veranderingen leefden. Een terechte vraag, en bovendien: viel het met die veranderingen in de negentiende eeuw niet mee, als we kijken naar de praktijk van veel disciplines, of naar bijvoorbeeld de vrij geringe daadwerkelijke invloed van artsen in de hygiënistische beweging op de openbare gezondheidspolitiek vóór 1900?

Calkoen wil achterhalen in hoeverre Leidse medische studenten zich rekenschap hebben gegeven van de grote veranderingen in de geneeskunde (3-5). Daarbij hanteert hij de halve eeuw tussen 1838 en 1888 als ‘kernperiode’, maar hij maakt voortdurend en terecht uitstapjes naar de periodes daarvoor en daarna. Zijn onderzoeksvraag is interessant, maar wel een heel moeilijke om te beantwoorden. En Calkoen maakt het zich niet gemakkelijker door een strategie te kiezen waarin hij niet ontwikkelingen, maar mensen als vernieuwend of behoudend probeert te classificeren. De kern van zijn strategie komt aan de orde in hoofdstuk IV. Daarin beschrijft hij 22 Leidse hoogleraren en

probeert hij tot een oordeel te komen of ze vernieuwend of behoudend waren, of liever gezegd, in welke richting ze het meest tenderden. Vervolgens achterhaalt Calkoen uit zijn bronnen (zoals almanakken en archieven van studentenverenigingen en disputen) wat de studenten van die hoogleraren vonden. De portretten van de hoogleraren zijn zonder meer aardig en een mooie aanvulling op de Leidse universiteitsgeschiedenis. Maar de oordelen van Calkoen over hun vernieuwingszucht zijn zonder uitzondering kwalitatief, zonder de criteria heel expliciet te benoemen. Een hoogleraar kon en was ook vaak open voor vernieuwingen op het ene gebied, maar wat behoudender op het andere. Het is ook niet altijd helemaal duidelijk waarom iets als 'vernieuwend' wordt benoemd. Het centraal stellen van de zieke mens, en het zich weer afkeren van feiten en getallen is voor Calkoen iets dat opnieuw opkomt aan het einde van de periode (bijvoorbeeld op de pagina's 184 en 228). Een hoogleraar als Cornelis Pruys van der Hoeven (1792-1871) is hier een voorbeeld van, maar wordt juist weer gekenmerkt als 'een geneesheer van de oude stempel' (261). En inderdaad, die aandacht voor de zieke mens in zijn totaliteit is bij uitstek een kenmerk van de klassieke (neo)hippocratische geneeskunde.

Dat in het algemeen de Leidse hoogleraren aan het einde van de periode meer openstonden voor vernieuwingen in de geneeskunde dan in het begin is geen opzienbarende conclusie. Maar hoe zat het met die studenten? Calkoen bekijkt hun reacties op de hoogleraren en komt tot de conclusie dat de studenten zich weinig aantrokken van vernieuwingen. Wat hun interesseerde was veel meer dat wat studenten vaker interesseren: zaken als vonden ze de hoogleraar aardig en waren de colleges duidelijk? Het was dan ook een tijd waarin de studenten voor een korte periode van hun leven in een bewuste tegenstelling tot het burgermansbestaan van hun families leefden, een bestaan waarin ze na hun studie weer terug zouden keren. De inhoud van de studie was daarbij een marginale aangelegenheid. Calkoen schetst in zijn laatste hoofdstuk een mooi beeld van dat studentenleven. Het is duidelijk dat hij verliefd is geworden op zijn onderwerp en het is niet altijd duidelijk in dit en andere hoofdstukken wat de functie van het ten berde gebrachte is voor zijn betoog. Maar even afgezien van de eisen van wetenschappelijke strakheid is het proefschrift een mooie bijdrage aan de geschiedenis van de Leidse universiteit en haar medische faculteit, studenten en disputen. Het portret van de gynaecoloog Hector Treub heeft Calkoen verder uitgewerkt in een korte vorig jaar verschenen brochure.

Opnieuw gebruikt hij een schetsmatige aanpak die bijzonder leesbaar is, maar wel vaak oogt als een ouderwets soort verhaal over 'grote mannen in de geneeskunde'. Inderdaad was Treub een 'zelfbewust en onafhankelijk denker' (28) maar zoals Calkoen zelf impliciet laat zien was hij ook een nogal arrogant man die blijkbaar vond dat een arts een speciale status had en dat hij daarom gehoord moest worden in allerlei morele, sociale en politieke kwesties. Dit was niet specifiek alleen een karakterkenmerk van Treub, het was een teken van de opkomst van een nieuw soort arts met een andere kijk op de machtsverhouding tot patiënten en 'leken' dan voorheen.

De vraag naar het besef van veranderingen in de geneeskunde komt tenslotte ook aan de orde in *De chirurgische wondbehandeling in het pre-Lister tijdperk* [sic], een publicatie waarin de Groningse hoogleraar in de chirurgie H.J. Klasen de chirurgische wondbehandeling tussen 1750 en 1850, vóór de komst van de antisepsis behandelt. Het boek is minder een synthese van bevindingen dan een reeks lezingen uit chirurgische werken. Net als Calkoen gaat Klasen flexibel om met de periodisering. Zo brengt hij bijvoorbeeld zeventiende-eeuwse werken van Hildanus bij het onderwerp brandwonden en van Van Beverwijck bij wondbehandeling aan de orde. Ook hier is die flexibiliteit terecht, want ondanks technische vernieuwingen in de achttiende eeuw zoals het schroeftourniquet en het verenigend verband, en ondanks een vooronderstelde drang tot systematisering vanaf 1750, is het duidelijk dat er een hoge mate van continuïteit in de wondbehandeling van vóór de komst van de antisepsis bleef bestaan. Als referentiewerk over chirurgische behandelingen en voor inkijkjes in niet alleen de theorie maar soms ook de praktijk van vroegmoderne chirurgen is de studie ondanks de methodologische zwakheden zeker van belang.

Stephen Snelders, Universiteit Utrecht

Ignaz Matthey, ***Eer verloren, al verloren. Het duel in de Nederlandse geschiedenis*** (Zutphen: Walburg Pers, 2012, 624 pp., ISBN 978 90 5730 872 7).

Gedurende ruim twintig jaar vormt de combinatie van geweld en mannelijke eer een prominent onderzoeksthema binnen het bredere terrein van de geschiedenis van misdaad en straf. Aan het duel, als onderdeel van dat thema, is buiten Nederland de nodige aandacht besteed. Dat het duelleren hier te lande er in het moderne onderzoek bekaaid vanaf komt, is begrijpelijk. Alle historici die het terrein een beetje kennen gaan ervan uit dat het formele duel in Nederland bij uitzondering weinig voorkwam. Het moet nog in de jaren negentig zijn geweest dat ik me voornam om in het kader van mijn eigen geweldsonderzoek na te gaan wat ervan desondanks in de archieven terug te vinden was. Dit voornemen kwam niet verder dan het noteren van een enkele verwijzing die ik in de literatuur vond; ik hield me bij het weinige Amsterdamse materiaal. Daarom is het niet alleen voor de voortgang in het historisch onderzoek maar ook voor mijn persoonlijk genoegen een goede zaak dat Ignaz Matthey deze leemte nu heeft opgevuld.

Met behulp van diverse digitale zoekmiddelen heeft Matthey nog een aardig databestand weten op te bouwen, met name uit rechterlijke bronnen en kranten. Hij komt zo tot 376 gevallen van eind zestiende tot begin twintigste eeuw. Het gaat steeds om ereduels, zoals hij ze noemt ter onderscheid van onder meer gerechtelijke tweegevechten en volkse duels met het mes. Onder die gevallen bevinden zich zowel gevechten in het buitenland waarbij een of twee Nederlanders waren betrokken als krachtmetingen in Nederland tussen twee buitenlanders. Een aantal zaken betreft duels in verschillende stadia van planning die nooit tot uitvoering kwamen. Terecht benadrukt de auteur dat er genoeg ongedocumenteerde gevallen moeten zijn geweest; hij spreekt zelfs van het topje van een ijsberg. Dat geldt natuurlijk ook voor Duitsland of Frankrijk. In vergelijking met wat het onderzoek over andere (Europese) landen heeft opgeleverd vormen die 376 gevallen (gemiddeld iets meer dan één per jaar), zoals de auteur ook stelt, inderdaad een betrekkelijk klein aantal, zeker als we daar de gevechten tussen twee buitenlanders op Nederlands grondgebied van aftrekken. Overigens was ook de nationale inbreng in het beroemdste duel uit de ‘Nederlandse’ geschiedenis, dat waarin Alexander Poesjkin het leven liet, gering, want diens tegenstander was een recentelijk tot Nederlander genaturaliseerde Fransman.

Voor de niet-ingewijde lezer vermeld ik dat het formele of ereduel een althans in theorie gestileerd gevecht betrof. Er ging een officiële uitdaging aan vooraf; er werd gevochten met degens of, later, pistolen en een dodelijke afloop was, zeker na 1800, niet de regel. De Europese elites praktiseerden dit duel van de zestiende tot begin twintigste eeuw en vonden het aan hen voorbehouden als enige vorm van beschaafd uitvechten van conflicten om de eer. Matthey situeert zijn onderwerp onberispelijk in de Europese historiografie over het duel. Ik mis alleen Steven Hughes' afsluitende monografie over zijn onderzoek naar het negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse Italië (*Politics of the Sword*; Columbus, OH 2007). Meer in het algemeen plaatst Matthey het duel en de ook in Nederland waarschijnlijk afnemende frequentie ervan (die met enige slagen om de arm uit de cijfers valt af te leiden) in het kader van de pan-Europese lange-termijn trend waarbij het ernstig geweld gestaag in frequentie afnam en de maatschappelijke aanvaarding van geweld steeds kleiner werd. Hierbij noemt hij met kennelijke instemming de civilisatietheorie van Norbert Elias.

Verder bevat het boek vooral veel empirie. De lezer krijgt de indruk dat alle 376 gevonden gevallen ook op narratieve wijze de revue passeren. Het hoofdstuk getiteld Haagse besognes lijkt primair bedoeld om het verhaal van een aantal duels dat minder past bij de thema's van andere hoofdstukken toch te kunnen vertellen. Verder zijn er onder meer hoofdstukken over het duel als gebruik onder heren, de houdingen ertegenover, de wetgeving ertegen en voorlopers als riddertoernooien en gerechtelijke tweekampen. Informatief is het hoofdstuk over tweegevechten in de Nederlandse koloniën, waarover althans aan deze recensent tevoren niets bekend was. Ook dat hoofdstuk is uitputtend, inclusief bijvoorbeeld Taiwan met twee duels. Naar verhouding vechtlustig was men vooral in het negentiende-eeuwse Nederlands-Indië. Het is voor mij verrassend te vernemen dat Multatuli een vriend van het duelleren was. De vele verhalen maken dit boek primair tot een naslagwerk. Daarbij doen de uitvoerige namen- en zakenregisters goede dienst. Ook de bibliografie is uitvoerig.

Blijft de vraag naar de verklaring voor het reeds ten tijde van de Republiek bij de Nederlandse elites geringe enthousiasme voor het duelleren. Die komt in het slothoofdstuk aan de orde. Natuurlijk heeft het iets te maken met het feit dat die elites grotendeels van burgerlijke komaf waren. Daarin ben ik het geheel met Matthey eens. In de vroegmoderne tijd duelleerden nu eenmaal vooral edelen en militairen, hoewel ook toen burgers zich soms niet onbetuigd lieten. In een oorspronkelijk in het Frans in 2009 verschenen artikel (in het Engels als hoofdstuk 2 van mijn *Violence and Punishment* (Cambridge 2012)) stel ik dat in de Republiek alleen de elites betrekkelijk vreedzaam gezind waren, getuige vooral hun afkeer van duels, en dat het een misverstand is te denken dat de hele samenleving van een betrekkelijke vreedzaamheid doortrokken was (en ook de elite was alleen binnenlands vreedzaam, gezien de slavernij en koloniale oorlogen). Ik wijs daar de mythe van het poldermodel af. Onafhankelijk van mij lijkt Matthey tot een gelijksoortige redenering te komen, maar op het eind omarmt hij toch de notie van het poldermodel. Misschien betreft het hier slechts een nuanceverschil. Ik vind

dat wij beiden het probleem van waarom zo weinig formele duels (in tegenstelling tot volkse duels) in Nederland nog niet voor 100% hebben opgelost.

Pieter Spierenburg, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

Hans Hägerdal, ***Lords of the Land, Lords of the Sea: Conflict and Adaption in Early Colonial Timor, 1600-1800*** (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 273; Leiden: KITLV Press, 2012, xvi + 479 pp., ISBN 978 90 6718 378 9).

In the long history of scholarship and writing on the Island of Timor, numerous scribes, travellers, historians, geographers and anthropologists among others have sought to capture something of the complex shifting interactions between indigenous Timorese populations and the colourful array of traders, missionaries, and colonial officers who arrived seeking political and economic advantage. Included in this archive are the reflections of Affonso de Castro (1867), former Governor of Portuguese Timor; the observations of British naturalist, Henry Forbes (1885); C.R. Boxer's pioneering histories of early Portuguese colonialism on Timor (e.g 1948); Ormeling's influential geography of Timor study (1956); James Fox's, exploration of environmental adaptation and early colonial relations (1977) and Geoffrey Gunn's highly informative history of Portuguese Timor (1999) to name a few of the more prominent works.

Hans Hägerdal's fine new history of Timor covering the period 1600-1800, draws on the legacy of these and other archives, but expands their reach to encompass a thematically rich, island wide perspective on this formative period of Timorese history. In the process and for the first time, he brings together into one integrated narrative, much of the available historical documentation on the early colonial period of Timor; a time characterised by intense rivalries between Dutch and Portuguese interests over control of the lucrative sandalwood trade and indigenous political allegiances, the expansion of Islam and Christianity into animist worlds, a bourgeoning trade in human slaves, rifles and gunpowder, and frequent outbreaks of internecine warfare and inter-communal violence.

To manage and refine this unruly diversity of documentary detail, Hägerdal adopts two complementary discursive strategies. The first strategy is an organisational one, that presents a broadly chronological series of chapters over the 200 year time frame of interest, but which are also explicitly comparative between the shifting allegiances that characterised the multiple and often vexed relationships between Dutch, Portuguese and Timorese political interests. The result is a well-balanced analysis of these key interactional groupings as well as the range of minor players that figure in the rivalries of the time.

Hägerdal's second strategic move is a thematic one that provides an integrating framework to the monograph. As a common comparative thread, he draws on the compelling Austronesian mythology of the stranger king and applies it across categories in order to highlight the way many political domains Timorese continued to express allegiance to Dutch and or Portuguese powers, over long periods of time, despite the capricious, often incompetent and overbearing demands of the foreigners. The title of the monograph itself speaks to a Timorese formulation of their desired relationship with these external powers; one that is equally pertinent, although variously applied across the island.

Enlivening the history as a whole is Hägerdal's excellent use of the rich array of commentaries, letters and observations on rival colonial and local interests found within the compendious archives of the Dutch East India Company (VOC – Vereenigde Oost Indische Compagnie). In the 'daily records' of VOC *Dagregister* the wealth of information available for the assiduous historian and reader of old Dutch script reaps a rich harvest and allows Hägerdal to develop many highly detailed analyses of specific events over the two centuries under consideration. Especially from chapters four through seven, he systematically builds his arguments and analysis on the details and revelations of the VOC records. They are compelling in their attention to detail and offer unprecedented insights into the events of a time when alternative records or documentation are largely absent or silent.

Hägerdal's study however, offers much more than a compendium of significant and prosaic documentation of colonial life. His insights and more speculative interpretations of the historical record contribute to new understandings of the past. An example is his contribution to the fragmentary record of Timor's engagement with Islam, especially from the mid-seventeenth century when the recently converted Makassar rulers from South Sulawesi developed imperial ambitions and were aggressively expanding their influence and trading interests the region. While acknowledging the previous forensic work of Roever (2002) on the subject, Hägerdal's detailed analysis of references to the indigenous rulers in West Timor, adds weight to the growing evidence that many Timorese political leaders and *orang kayi*, flirted with conversion to Islam to varying degree. This includes the important figures of Sonbai in West Timor and Wehali on the central southern coast.

Adding to these various strengths of the work and also as a reflection of the meticulous attention to detail exhibited by the author, is the large number of references and clarifications provided on a range of otherwise obscure points of historical interest. These are presented throughout the work in the form of asides, elaborations, speculations, corrections and footnotes. The affect is to give to the text a vibrant sense of the complexity and nuanced histories of practice and everyday life during these often tumultuous times. There are many illustrative examples such as the detailed and intricate politics in Chapter 5 that saw the emergence of the mestizo Portuguese Topass group take virtual control over the sandalwood trade and the allegiances of Timorese political

domains from the mid-seventeenth century. Hägerdal's portrayal of this period adds a wealth of previously unpublished details drawn largely from the ever productive VOC files.

Students of Timor history should be well pleased with this new work from Hans Hägerdal. His ambitious and sweeping perspectives on the two centuries of early European colonial engagement in Timor and adjacent Lesser Sunda Islands, is a work of great industry, insight and sympathy to the characters, cutthroats, heroes, thieves and fools who populate the pages of this highly readable work. Hägerdal charts with equal enthusiasm and detail the unfolding of great events and political crises that periodically shifted strategic alignments, as well the minutiae of everyday life and intricate details of social practice in seventeenth and eighteenth century Timor. The author has made a significant contribution to our knowledge of Timor and surrounding islands during a period when these remote lands became contested ground for imperial ambitions.

Andrew McWilliam, Australian National University

Pieter Dhondt, *Un double compromise: Enjeux et débats relatifs à l'enseignement universitaire en Belgique au XIXe siècle* (Gent: Academia Press, 2011, iv + 486 pp., ISBN 978 90 382 1780 2).

De jonge Belgische staat worstelde ruim een halve eeuw lang met de vraag hoe het universitaire onderwijs moest worden ingericht. Slechts één ding stond vast. Het moest anders dan in de Franse (1794-1815) en vooral de Nederlandse tijd (1815-1830). In de Franse tijd was de enige universiteit in de Zuidelijke Nederlanden, in Leuven, opgeheven. Het duurde bijna een decennium voordat hiervoor in Brussel en Luik twee afdelingen van de vanuit Parijs gedirigeerde Keizerlijke Universiteit voor in de plaats kwamen. Intussen waren in verschillende steden beroepsopleidingen van de grond gekomen om te voorzien in de behoefte aan artsen en juristen. Deze werden gekoppeld aan de academies van de Keizerlijke Universiteit. Doordat haar hoogleraren te weinig of te laat werden betaald, hadden de meesten een nevenbetrekking in een ziekenhuis, aan een lyceum of in de rechterlijke macht. Dit stelsel stierf een zachte dood na de val van Napoleon en de vlucht van de meeste Franse professoren naar hun vaderland.

In de Nederlandse tijd stichtte koning Willem I rijksuniversiteiten in Gent, Leuven en Luik, omdat hij de Zuidelijke Nederlanden niet wilde achterstellen bij de Noordelijke die er ook drie hadden. Hij handhaafde de letteren en de natuurwetenschappen als afzonderlijke voorbereidende faculteiten en degradeerde de bestaande medische scholen tot opleidingsinstituten voor plattelandsheermeesters. Geneesheren moesten een graad halen aan de universiteit. De inrichting van een katholieke theologische faculteit werd vermeden om de katholieke kerk buiten het universitaire onderwijs te houden. De regering ging in 1825 nog een stap verder door voor studenten van de katholieke grootseminaria een tweejarige studie aan het Collegium Philosophicum van de universiteit in Leuven verplicht te stellen. Dit veroorzaakte een storm van kritiek omdat veel katholieken dit zagen als een inbreuk van de staat in hun religieuze vorming – wat het natuurlijk ook was.

Meteen na het uitroepen van de Belgische onafhankelijkheid nam de voorlopige regering afstand van het Nederlandse stelsel door een volledige vrijheid van onderwijs af te kondigen en het Frans toe te staan als taal van dit onderwijs. De resultaten van deze vrijheid van onderwijs waren een ideologische strijd tussen katholieken en liberalen over

het recht universiteiten te stichten en concurrentie tussen steden over de vraag waar universiteiten moesten komen. Het eind van het lied was dat, hoewel er in universitaire kring steeds een sterke voorkeur had bestaan voor één universiteit, België vanaf 1835 vier universiteiten telde: rijksuniversiteiten in Gent en Luik, een door het episcopaat gestichte katholieke universiteit in Leuven en een door een groep liberale Brusselaars opgerichte vrije universiteit als tegenwicht tegen de katholieke.

De discussie in de hierop volgende decennia ging over de vraag hoe het beste van de Franse en Duitse stelsels van hoger onderwijs kon worden gecombineerd – het eerste deel van het dubbele compromis uit de titel van dit boek. De vraag was voorts hoe de vrijheid van onderwijs kon worden verenigd met het bewaken van de kwaliteit ervan. Moest de overheid de toegang tot de vrije beroepen beheren of kon dit worden overgelaten aan de beroepsorganisaties? Het parlement koos ervoor zelf de controle te houden met staatsexamens ter afsluiting van de studie. Dit was het tweede deel van het dubbele compromis en dit werd door eindeloze debatten over de aard en de samenstelling van de staatsexamencommissies het meest besproken onderwerp van het Belgische hoger onderwijs in de negentiende eeuw.

In de praktijk bleek de instelling van staatsexamens te botsen met de vrijheid van onderwijs. Aangezien bijna elk studiejaar met een examen werd afgesloten, bleef van vrijheid van de inrichting van het onderwijs zelfs vrijwel niets over. Doordat de faculteiten in feite voorbereidden op een beroep – van arts, advocaat en vanaf 1850 ook van leraren in het secundair onderwijs – was er nauwelijks ruimte, tijd en geld voor wetenschappelijk onderzoek, laat staan voor wetenschappelijke vorming van studenten. Pas in 1876 kregen de universiteiten het recht zelf graden te verstrekken. Hierna werden meer en meer laboratoria en seminaria gesticht, maar niet eerder dan 1890 werd het schrijven van een dissertatie verplicht als afsluiting van een studie in de letteren. Nu eerst werd wetenschappelijke vorming naast beroepsopleiding en algemene vorming aanvaard als taak van de universiteiten. In vergelijking met de buurlanden was België hier laat mee.

In deze bewerking in het Frans van zijn in Leuven verdedigde proefschrift geeft Pieter Dhondt heel minutieus en systematisch een overzicht van de discussies in en over het Belgische hoger onderwijs. Dit gaat van de vrijheid van onderwijs, de wijze van benoeming van hoogleraren, de toegangseisen voor studenten, de eisen die beroepsgroepen stelden aan de opleiding, de Duitse vrijheid van onderwijs en de Duitse vorm van 'Bildung', de vraag of wetenschappelijk onderzoek aan de universiteit dan wel naar Frans voorbeeld juist in hiervan los staande instellingen thuis hoorde, de examencommissies en de toegang van vrouwelijke studenten tot de universiteit, tot de opkomst van specialisatie in onderwijs en onderzoek. Vrijwel niets wordt buiten beschouwing gelaten.

Toch komt niet alles helemaal uit de verf. In Dhondts boek komt de instelling van het Collegium Philosophicum wat uit de lucht vallen. De achtergrond was dat Willem I greep wilde krijgen op de kerken in zijn koninkrijk. Dit lukte in de Noordelijke Nederlanden, maar mislukte faliekant met de katholieke kerk. Toen hij aanstaande

priesters wilde verplichten tot enkele jaren studie aan een wel door hem gecontroleerd instituut, werd dit in de Zuidelijke Nederlanden als affront gezien. Deze maatregel was minder gericht tegen de katholieken dan tegen hun kerk.

Door de thematische opbouw is ook de samenhang met sommige nationale en internationale politieke en maatschappelijke ontwikkelingen niet altijd even goed te volgen. Maar alles bijeen genomen is het resultaat een boek dat gaat over wat in België in de negentiende eeuw werd gezien als de essentie van de universiteit. Dit is een prestatie van belang.

P.J. Knegtmans, Universiteit van Amsterdam